

ISSN 2466 – 5185 (Printed)

ISSN 2560 - 4090 (Online)

ГОДИНА VIII

БР. 1/2023

**СРПСКА
АКАДЕМСКА МИСАО
SERBIAN ACADEMIC THOUGHT**

Central and Eastern European Online Library

ЈАГОДИНА

SRPSKA AKADEMSKA MISAO
SERBIAN ACADEMIC THOUGHT

MEĐUNARODNI NAUČNI ČASOPIS ZA HUMANISTIČKE I
DRUŠTVENE NAUKE
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL FOR HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES

ISSN 2466-5185

Vol. 8, No. 1/2023

SRPSKA AKADEMSKA MISAO
SERBIAN ACADEMIC THOUGHT

MEĐUNARODNI NAUČNI ČASOPIS ZA HUMANISTIČKE I
DRUŠTVENE NAUKE
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL FOR HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES

Izdavač: Narodna biblioteka „Radislav Nikčević“
Jagodina

Suizdavač: Razvojna akademija poljoprivrede Srbije

Za izdavača:
Dr Marko Bojić

Izdavački savet:
Prof. dr Dejan Čikara (Univerzitet Priština),
Prof. dr David Dašić (Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir
Ujedinjenih nacija, ECPD)

Glavni i odgovorni urednik
prof. dr Dejan Dašić

Uređivački odbor:

Prof. dr Drago Cvijanović (Fakultet za hotelijerstvo i turizam Vrnjačka Banja),
Prof. dr Aleksandar Prnjat (Alfa BK univerzitet, Beograd, Srbija),
Prof. dr Milijanka Ratković (Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd,
Srbija),
Prof. dr Branislav Drašković (Filozofski fakultet, Univerzitet Istočno Sarajevo,
BIH),
Prof. dr Dimitris Vogiacis (Grčka),
dr Dimitar Atanasov (Istorijski institut BANU, Bugarska),
Doc. dr Miroslav Doderović (Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore,
Nikšić),
Prof. dr Ustamenko-Kosorič Olena (Institut kulture i umetnosti Šumskog
državnog pedagoškog univerziteta „A.S. Makarenko“, Ukrajina),
Prof. dr Svetozar Poštić (Univerzitet Vinius, Litvanija),
prof. dr Dejan Antić (Filozofski fakultet u Nišu, Srbija).

Časopis izlazi jednom godišnje u decembru.

САДРЖАЈ

<i>Милован Вуковић</i> <i>Дејан Ризнић</i> <i>Александра Вуковић</i> КВАЛИТЕТ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА И СТРАТЕГИЈСКИ МЕНАѢМЕНТ.....	7
<i>Костјантин Рахно</i> НЕЖАТИНА НИВА: ЛЕГЕНДА ПРО ЗАСНУВАЊИЯ МІСТА НИЖИИ ТА ЇИ ВИТОКИ.....	23
<i>Dejan Dašić</i> ETHICAL ASPECTS OF PERSONAL BRANDING OF ATHLETES .	49
<i>Siniša Franjić</i> FAMILY VIOLENCE NEGATIVELY AFFECTS ALL FAMILY MEMBERS INVOLVED	59
<i>Bojanić Miloš</i> BEKSTVO U SVITANJE.....	69
<i>Nebojša Đokić</i> ESKORTNI RAZARAČI JUGOSLOVENSKE RATNE MORNARICE	79
<i>Љубишиа Васиљевић</i> АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ ИЗ АТАРА НЕГРИШОРА- МОГУЋИ ПОКАЗАТЕЉИ ПОСТОЈАЊА КУЛТНОГ МЕСТА ПОВЕЗАНОГ СА ЛЕКОВИТИМ ИЗВОРОМ	89
<i>Јеромонах Игњатије Урош Ђорђевић</i> ИКОНОСТАС МАНАСТИРА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ У ГАБРОВЦУ	99
<i>Vladan Vladislavljević</i> <i>Nikola Milenković</i> <i>Miloš Radosavljević</i> RAZVOJ ELEKTRONSKOG PLATNOG PROMETA KOD ZEMALJA U TRANZICIJI	107

<i>Нинослав Стојановић</i>	
Приказ књиге.....	117
UPUTSTVO ZA AUTORE	123
SPISAK RECENZENATA.....	123

Милован Вуковић¹
Дејан Ризнић²
Александра Вуковић³

Rad primljen: 09.05.2023.
Rad prihvaćen: 30.06.2023.
UDK: 005.6:378.4
006.83.06:378.4
005.216
Pregledni rad

КВАЛИТЕТ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА И СТРАТЕГИЈСКИ МЕНАЏМЕНТ

Sažetak: Глобалне друштвене промене последњих деценија доводе и до промена у области образовања. Пред новим изазовима налазе се и високе школе и универзитети. Суштина промена у овој области је оправдано инсистирање на подизању и одржавању квалитета високог образовања. Проблем квалитета високог образовања је у овом раду сагледан из перспективе Болоњског процеса, који осигурање квалитета поставља као један од приоритета. Како у том процесу кључну улогу имају највиши нивои менаџмента на универзитетима и високим школама, у раду је проблематика подизања квалитета високог образовања сагледана из визуре стратегијског менаџмента. Принципи на којима се темељи ова област, према мишљењу аутора, омогућује свестрано сагледавање актуелне позиције високошколских установа, како би се на најбољи начин искористиле могућности које нуди окружење, односно смањио негативан утицај спољашњих фактора на квалитет образовања. Аутори у другом делу рада показују да се поједине технике стратегијског менаџмента могу успешни применити у пракси високошколског образовања.

Кључне речи: квалитет високог образовања, стратегијски менаџмент, SWOT анализа.

Uvod

Међу главним задацима Болоњског процеса налази се и увођење стандарда у Европски простор високог образовања (Bologna Declaration, 1999).

¹ Универзитет у Београду; Технички факултет у Бору

² Универзитет у Београду; Технички факултет у Бору

³ Академија техничко-уметничких струковних студија АТУСС; Одсек: Висока железничка школа, Београд

Осигурање квалитета се испоставља као један од приоритета Болоњске декларације. Квалитет у високом образовању није лако појмовно одредити будући да је реч о вишедимензионалном и динамичком концепту (Нолу et al., 2005; ENQA, 2009). Неопходно је када се говори о квалитету високошколског образовања укључити у разматрање „контекстуалне поставке образовног модела, мисију и циљеве установе, те специфичне стандарде датог система, високошколске установе, студијског програма или научног подручја” (Радић, 2008: 35).

Квалитет високог образовања поприма различита значења зависно од корисника наставног/образовног процеса; студената, наставника, тржишта рада или друштва (Biggs & Tang, 2011). Њихова очекивања и захтеви представљају ништа друго до *мисију* и *циљеве* високошколске установе. Мисија и циљеви организације су усмерени задовољењу потреба корисника. Уколико се квалитет високог образовања посматра из угла тржишта, на темељу категорија услуга (односно производа), онда образовање вишег квалитета подразумева боље оцене у индексу, бржи долазак до дипломе или брже налажење посла, те веће зараде запослених са факултетском дипломом (Бодрошки, 2012: 655). У светлу савремених промена, које прате свеопшти процес најновијег таласа глобализације (оличеног пре свега у доминантности нелибералне парадигме), уз традиционалне мисије – образовање и науку – говори си и о тзв. додатној или „новој” функцији универзитета (Jarvis, 2000). Трећа мисија високог образовања проистиче из потребе ближе комуникације високошколских установа са локалном друштвеном заједницом (Laredo, 2007; Спасојевић и др., 2012; Demirović et al., 2018). Мисија високог образовања данас се не своди само на постизање изврности у настави и образовању већ и у стварању бројних, по могућству, што дужих узајамно корисних веза са окружењем – не само локалног или националног већ и наднационалног карактера (Јарић, 2019). Активности у оквиру треће мисије су углавном усмерене на *предузетништво*, *иновације* и *друштво* како би се одговорило на новонастале друштвене изазове. Посебно је значајна социјална димензија будући да савремена друштва стреме демократичности високог образовања, односно повећању његове доступности за све припаднике друштва; нарочито за оне из маргинализованих друштвених група (Лингулов, 2015). Доступност високог образовања свим припадницима друштва је отуда важан показатељ унапређења његовог квалитета.

Квалитету високог образовања може се прићи и из угла концепта управљања тоталним квалитетом (*Total Quality Management*). Тотални квалитет се усредређује на четири управљачка нивоа: стратегијски, процесни, пројектни и оперативни. Тотални квалитет представља пресек три одвојена система: *социјалног*, *техничког* и *управљачког*. Социјални систем има највећи утицај на тимски рад, мотивацију, креативност и преузимање ризика. Друштвени систем чине симболи моћи, односи између

људи и између група, привилегије, вештине и стилови вођења, политика, структура моћи, као и обликовање норми и вредности. Трансформацију друштвеног система може једино да изведе управљачки систем. Јер, „како људи реагују једни на друге и на рад зависи од тога како су управљани” (Луис и Смит, 1998: 38). Под техничким системом подразумева се, у најширем смислу, инфраструктура која омогућује реализацију процеса (на пример, информационо-комуникационе технологије).

Друштвени систем организације је, по правилу, прилично резистентан на промене. Међутим, уколико је оријентација према кориснику неизбежна, онда социјални систем мора изнова да се планира како би био доследан мисији организације. Једном изграђена организациона култура, у савременим условима, није дугог века; посебно у области високог образовања. Наиме, како констатују Луис и Смит (1998: 2),

- (1) услови и конвенције унутар окружења се мењају,
- (2) мењају се брже него што су се мењали у прошлости,
- (3) промене ће наставити рапидно да се јављају како напредујемо у двадесетпрви век и
- (4) осетљивост на све промене је императив, а њихове импликације за колеџе и универзитета морају бити очекиване.

Имајући у виду ове четири претпоставке које одражавају окружење у којем високо образовање функционише, очигледно је да први, уједно и најзначајнији, корак представља стратешко планирање, односно стратегијско управљање (менаџмент). Напори да се уведу принципи побољшања квалитета на овом нивоу могу довести до највећег успеха, али, исто тако, и до ризика. Велика вероватноћа успеха на нивоу стратешког управљања почива, у првом реду, на јаком вођству и изграђеној организационој култури. Главне компоненте напора стратешког управљања укључују *мисију, визију, циљеве и културу* (то јест, вредности, норме, ставове и понашање).

Будући да се темпо друштвених промена глобалних размера убрзава, деловање многих организација, посебно оних које вековима функционишу мање-више на традиционалан начин (укључујући ту и универзитете), као императив се намеће потреба са студиозним истраживањем окружења организације, као и њене позиције на тржишту. У том смислу се у овом раду најпре предочавају основне поставке концепта стратегијског менаџмента. Потом се, у најкраћим цртама, излажу неке од техника које се користе у стратегијском менаџменту, а могу бити од користи и у сагледавању организација високог образовања (на пример, SWOT техника). Најзад, критички се осврћемо на актуелна питања унапређења квалитета образовања у Републици Србији.

Примена концепта стратегијског менаџмента на високо образовање

Стратегијски менаџмент представља новији приступ управљању организацијом који полази од јасно дефинисаних циљева, одговарајућих ресурса за њихово постизање и од тражења и коришћења шанси (које нуди окружење), а које не морају бити везане за природу текућег пословања. Стратегијски менаџмент почива на напорима усмереним на постизање успеха упркос сталним променама, различитим видовима неизвесности и невољама. Он се односи на стратегијско сагледавање ситуације у којој се организација налази, одлучивање о стратегијама, те на примену одабране стратегије и контролу њеног остваривања. Овај приступ се ослања на непрекидно праћење информација у окружењу.

Да би се одредили утицајни чиниоци који утичу на избор стратегије, спроведе се истрживања да би се добила (1) анализа општег или социјалног окружења, (2) анализа пословног окружења, те (3) анализа интерне средине.

Процес стратегијског менаџмента је шири по обиму од стратегијског планирања. У процес су укључена четири основна корака: (1) дефинисање стратегије, (2) формулисање стратегијског плана, (3) имплементација стратегијског плана и (4) стратегијска контрола.

На слици 1 су приказане основне фазе процеса стратегијског менаџмента. Корективне мере се одређују после евалуације, а механизам тзв. повратне везе функционише током читавог процеса стратегијског менаџмента.

Дефинисање стратегије. Модел предочен на слици 1 представља идеалан приступ; намењен превасходно теоријској концептуализацији стратегијског менаџмента. Кључни деоничари, односно стејкхолдери, у оквиру и ван организације дају општу идеју у смислу зашто организација постоји и где би требало да доспе у догледној будућности. Стејкхолдери се најчешће сврставају у три групе, то јест: *интерне стејкхолдере* (власници, менаџери као доносиоци одлука, синдикати и запослени); *стејкхолдере са тржишта* (купци, добављачи и конкуренти) и *екстерне стејкхолдере* (влада, финансијске институције и трговинска удружења).

Током рада на изјави о мисији организације, менаџмент највишег нивоа одређује генералну стратегију организације. Под њом се подразумева опште објашњење о томе како ће се мисија организације преточити у праксу. Генерална стратегија не настаје случајно, већ је резултат промишљених активности. Она се темељи на брижљиво урађеној ситуационој анализи како саме организације, тако и њеног окружења.

Слика 1. Процес стратегијског менаџмента (Према: Kreitner, 2004: 238).

Како би се добила квалитетна стратегијска анализа тренутне позиције организације, то јест њене могућности да доспе на квалитативно бољу позицију, неопходно је спровести:

- (1) *интерну* анализу у циљу идентификације слабости и добрих страна (компетентности) организације, као и
- (2) *екстерну* анализу у циљу утврђивања стратегијских могућности и опасности у окружењу организације.

Пословни успех, очигледно, зависи од међуодноса организације и окружења.

Успех предузећа је функција усклађености структурних карактеристика предузећа и карактеристика средине. Предузеће настоји да на промене у средини реагује адаптирањем – променом својих акција које одговарају стању ствари у средини. Када то не може, предузеће утиче да се мења средина, да више одговара потенцијалу и циљевима предузећа, што се наравно ређе дешава (Живковић и др., 2002: 183).

Формулација стратегијског плана. Током друге фазе процеса стратегијског менаџмента, опште намере се преводe у конкретније и мерљиве стратегијске планове, пословну политику и алоцирају се неопходна средства. За трансформацију стратегијског плана у тзв. опипљиве стратегијске планове одговорност сноси менаџмент највишег нивоа. Сасвим је уобичајена пракса, наравно, да улазне параметре достављају експерти задужени за послове планирања, као и менаџери средњег нивоа менаџмента. У сваком случају, добро написан план требало би да јасно истакне ко, шта, када и како да унапреди неки елемент

пословања и у ком степену. Многи менаџери, отуда, радије користе за ове планове термин *акциони план*, како би нагласили потребу претварања добрих жеља у акцију.

Имплементација стратегијског плана. Као што је приказано на слици 1, трећа и четврта фаза процеса стратегијског менаџмента укључују имплементацију и контролу. Читав циклус је онолико добар колико и ове две, иначе, традиционално запостављене активности.

Стратегијске планове је потребно трансформисати у још конкретније планове, доношењем одговарајућих планова за сваки хијерархијски ниво понаособ. У припремању ових планова, менаџери полазе од одговора на четири кључна питања, која су везана за различите критичне организационе факторе попут *организационе структуре, људи, културе и система контроле* (Креитнер, 2004: 232).

Важно је код имплементације стратегијског плана да се знају одговори на кључна питања:

1. Да ли је организациона структура компатибилна са процесом планирања, са новим менаџерским приступима, те са самом стратегијом?
2. Да ли су доступни људи са потребним особинама и способностима за кључне задатке или се пажња мора усмерити на пријем кадрова, обучавање, развој менаџмента и на сличне програме?
3. Да ли је колективно виђење о „правом путу извршавања задатака“ компатибилно са стратегијом, мора ли се оно модификовати како би одражавало нову перспективу, те мора ли врховни менаџмент учити како да уведе нову перспективу?
4. Да ли је неопходно увести контролни систем као подршку имплементацији стратегије, те да ли дозволити *топ* менаџменту да процењује учинак у остваривању стратегијских циљева?

Истраживања указују на потребу да се стратегија „прода“ свим странама које имају неки интерес. То, наравно, није лако. Нове стратегије представљају промену, а људи, као што се зна, обићно испољавају отпор променама због бројних разлога. Отпор који се, рецимо, појављује код средњег менаџмента може потпуно да стави ван снаге и најбољи стратегијски план. Најчешће се као разлог отпора ових менаџера појављује заштита сопствених интереса. Посвећеност средњег менаџмента реализацији стратегијског плана може се повећати увођењем праксе партиципативног менаџмента.

Стратегијска контрола. Крајњи циљ система стратегијске контроле је да идентификује и реши проблеме који настају на нижим хијерархијским нивоима како би се обезбедио несметан ток имплементације утврђене стратегије.

Методе и технике стратегијског менаџмента

За стратегијско одлучивање, чијим одлукама се трасира будућност организације, користе се бројне методе и технике. Оне омогућују менаџерима да дођу до реалне слике о позицији предузећа, као и да сагледају на објективан начин могућности за развој. Најпознатије међу овим методама су ПЕСТ метода, SWOT анализа, анализа стратегијских „клинова”, метод критичних фактора успеха, метод сценарија, метод портфолио анализе и друге.

ПЕСТ анализа

Најчешће се у разматрању спољашњег пословног окружења користи приступ познат као ПЕСТ анализа; ПЕСТ је акроним од *политичке, економске, социјалне и технолошке* промене. ПЕСТ анализа није ригорозна аналитичка техника; она је пре користан инструмент за надгледање промена у окружењу организације.

Основни смисао ПЕСТ анализе огледа се у томе да се организација припреми како би реаговало на промене у окружењу (слика 2). ПЕСТ анализом се најчешће утврђују могућности и претње: *политичко-правног окружења* (П), *економског окружења* (Е), *социјално-културног окружења* (С) и *технолошког окружења* (Т).

Могућности се односе на спољашње чиниоце и ситуације које повољно делују на организацију у смислу остваривања њених циљева. То могу бити, рецимо, материјални и демографски ресурси, развој науке и технологије, утицај монетарно-кредитне политике и слично. Претње су спољашњи чиниоци и ситуације које представљају опасности у смислу да могу да зауставе или осујете остваривање циљева организације. Понекад и повољна прилика може да прерасте у опасност.

Институције високог образовања се суочавају са изазовима који су по „природи и домену без преседана” (Луис и Смит, 1998: 6). Високошколске установе школе које дефинишу своје ставове у условима *претње* могу да делују реактивно – то јест, да се ангажују у одбрамбеним акцијама. Али, исто тако, установе могу да дефинишу своје ставове у смислу *шанси*, стављајући нагласак на будућност.

ПЕСТ анализа се спроводи у два корака. Најпре се идентификују чиниоци који испољавају утицај на стратегију. Потом се приступа оцењивању чинилаца по два основа; то јест, претња се оцењује од -5 до 0 , а могућност од 0 до 5 , док се важност сваког чиниоца вреднује у распону од 0 до 10 .

Слика 2. ПЕСТ анализа (Према: Церовић, 2003: 285).

Код примене ПЕСТ анализе важно је да се обухвате само оне промене у окружењу које су релевантне за пословање организације. Наиме, значајније промене у друштву могу имати мало или никакво значење за дату организацију. Ова анализа не би требало да буде претерано осетљива према историјским подацима и прошлим трендовима; многи трендови дођу и прођу, али је заокрет тешко предвидети.

ПЕСТ анализа је по природи општа и то отежава давање јасних правила о томе како је најбоље применити је у променљивим околностима. Глобална или географски раширена предузећа треба да воде посебне ПЕСТ анализе за различите регионе, будући да се трендови јављају у различитим мерама и на различитим местима. Неки избори могли би да се направе кроз ове регионе, тако да ће ПЕСТ анализа дати резултате који се могу довести у питање, иако су тачни (Ђорђевић, 2005: 86).

Вредност ПЕСТ анализе непосредно зависи од напора који су у њу уложени. Основно је да њени резултати буду корисни за организацију у циљу њеног прилагођавања променама у окружењу.

Анализа пословног окружења

У анализи пословног окружења, односно окружења релевантног за извршавање задатака организације, битно је утврдити све захтеве који се могу испоставити пред дату организацију. Овај тип анализе се састоји од

(1) анализе интересних група (деоничара) и (2) анализе конкурената. Под деоничарима (или корисницима) мисли се на особе или групе особа које су инвестирале у организацију те, отуда, имају своје интересе везане за успешност пословања организације. Интересне групе, као што је већ поменуто, могу бити *интерне* и *екстерне*. Анализом стејкхолдера утврђује се (1) шта очекује свака група стејкхолдера, (2) способност испуњења тих очекивања, као и (3) евентуални учинак тих очекивања на будуће стратегије.

Запослени у организацији, као посебна интересна група, углавном изражавају очекивања везана за зараду, сигурност радног места, бенефиције (рецимо, годишњи одмор) и лични развој.

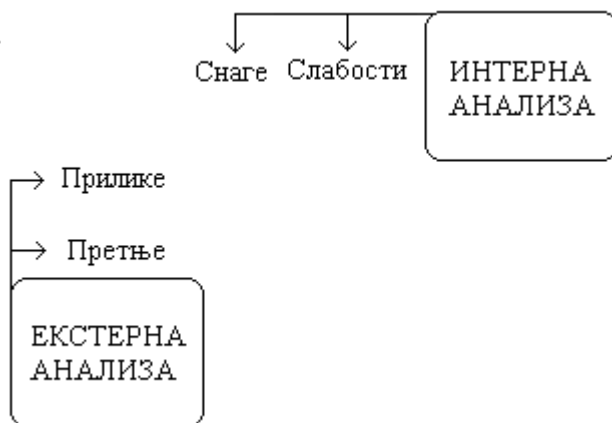
Када је о високошколским организацијама реч, онда је могуће идентификовати пет најважнијих интересних група: (1) студенте, (2) послодавце, (3) друге високошколске установе које нуде академско образовање првог, другог и трећег степена, (4) професоре и (5) друштво. Свака од поменутих група има себи својствена очекивања у смислу квалитета наставног/образовног процеса.

Студенти се генерално сматрају корисницима наставног/образовног процеса. Очекивања студената су превасходно везана за (1) стицање што више знања из области коју су изабрали, (2) добре оцене и (3) добијање дипломе. Међутим, за друге кориснике студенти се могу сматрати улазним елементом образовног система. У том смислу, послодавци очекују од високошколских установа – као излазни резултат – стручне и оспособљене кадрове који могу ефикасно и ефективно да раде на пословима на којима су ангажовани. Универзитети који нуде докторске студије очекују да кандидати буду солидно припремљени током образовања на претходним нивоима академског образовања. Професори који држе наставу на основним студијама очекују одговарајуће предзнање студената, које се морало стећи на претходним нивоима образовања. Друштво, као корисник образовног процеса, жели образоване и одговорне грађане.

У анализа конкуренције најчешће се сагледавају (1) конкуренти у групацији, (2) нови конкуренти, (3) конкурентске снаге корисника.

SWOT анализа

Детаљна анализа позиције организације у датом тренутку садржи четири елемента: (1) *процену снага* (C) организације (*strengths*); (2) *процену слабости* (W) организације (*weaknesses*); (3) *идентификацију могућности* (O) за деловање организације (*opportunities*) и (4) *идентификацију претњи* (T) за организацију (*threats*). Отуда у називу ове методе стоји акроним SWOT, а понекад и TOWS (слика 3).

Слика 3. Принцип SWOT анализе

Основу анализе представља истицање доброг и лошег у садашњости, као и предвиђање могућности (прилика или шанси) и ризика у будућности. На тој основи се и формира SWOT матрица која је састављена од података. Подаци за SWOT матрицу се прикупљају по претходно одређеном плану прикупљања података.

Приликом евидентирања *снага, слабости, шанси и претњи* у одговарајуће квадранте у SWOT матрици, треба имати извесну меру.

SWOT дијаграм је најефективнији када је само најважнијих шест или око шест тачака наведено у сваком квадранту. Редуковање сувише дуге листе снага, слабости, прилика и претњи може бити вредан извор дисциплине и разумевања. Овај процес редуцирања укључује доношење суда о релативним вредностима између варијабли које се аналитички не могу повезати – на пример, трошкови обезбеђења побољшаног сервиса наспрот вредности за кориснике такве слуге (Ђорђевић, 2005: 80).

SWOT анализа се не примењује само на микро-економском већ и на макроекономском плану. Од метода потребних за прикупљање података за SWOT матрицу могу се користити анкете, интервјуи, запажања, панел-дискусије. Уобичајено је да се *брејнсторминг* користи као техника за идентификовање снага и слабости, са групом бројности од 10 до 12 чланова.

Сврха анализе је, медицинским речником речено, постављање дијагнозе, да би се, затим, могло приступити „прописивању адекватне терапије”. Предузеће би, према SWOT анализи, требало да „активира снаге”, „превазиђе слабости”, „искористи шансе” и да се „одбрани од претњи” (слика 4). У категорисању „могућности” и „претњи” треба бити обазрив.

Перципирана претња може се претворити у могућност, и обрнуто. Циљ је наравно да се негативни фактори преобразе у позитивне.

Резултати SWOT анализе помажу у формулисању стратегије организације, што је показала практична примена ове технике у многим организацијама у свету. У зависности од комбинације елемената SWOT анализе, могућа су четири одговора организације: SO стратегија, ST стратегија, WO стратегија и WT стратегија (слика 4).

СНАГЕ SO стратегија макси-макси -најуспешнија стратегија	СЛАБОСТИ WO стратегија мини-макси -Развојна стратегија како би се прилике искористиле
ПРИЛИКЕ ST стратегија макси-мини -употреба интерних снага у у борби с претњама	ПРЕТЊЕ WT стратегија мини-мини -Смањење обима активности -Ликвидација

Слика 4. Стратегије на основу SWOT анализе (Према: Церовић, 2003: 299)

SWOT матрица се може користити за анализу различитих пословних ситуација и за различите временске периоде. У том случају, SWOT матрице се израђују за сваки временски период, то јест, за прошлост, садашњост и будућност (Церовић, 2003: 302).

На слици 5 је графички описана SWOT анализа за једну хипотетичку ситуацију у којој се може наћи било која високошколска установа.

<p>ИНТЕРНЕ СНАГЕ</p> <ul style="list-style-type: none"> - Аутономија и конкуренција универзитета; - Мотивисаност студената и наставника за примену нових метода наставе; - Креирање базе знања у свим областима; - Припадност европској заједници универзитета; 	<p>ИНТЕРНЕ СЛАБОСТИ</p> <ul style="list-style-type: none"> - Могућа неусклађеност између потреба тржишта рада и понуђених квалификација у почетку; - Већи трошкови због улагања у информационо-комуникационе технологије; - Евалуациони извештаји једнако посматрају студента и професора;
<p>ЕКСТЕРНЕ ШАНСЕ</p> <ul style="list-style-type: none"> - Примена савремене образовне технологије и укључивање студената у наставни процес; - Креирање и коришћење електронске базе података о студентима и наставницима; - Коришћење информационо-комуникационих технологија у образовне сврхе; 	<p>ЕКСТЕРНЕ ПРЕТЊЕ</p> <ul style="list-style-type: none"> - Мноштво информација које нису систематизоване; - Професори прелазе на нов начин едукације који је једном броју њих био непознаница; - Универзитет може постати маргиналан у образовању уколико се више мотивише учење на даљину.

Слика 5. Демонстрација SWOT анализе (Извор: Радић, 2008: 37)

Пратеће последице глобализације и интензивирања сваковрсних транснационалних веза ставарају у скорије време нова тржишта и у области високог образовања. Студентима из земаља региона централне, источне и југоисточне Европе постају све доступнији универзитети у западноевропским земљама. Упоредо са тим, увећава се конкуренција и конкуренција, која свој израз, када је реч о универзитетима, налази у различитим ранг-листама универзитета и наставника. Предузетнички начин рада се отуда намеће као императив за високе школе и факултете како би унапредили систем менаџмента и управљања који ће довести до помака у квалитету рада. Ехо ових процеса допире до многих високих школа и факултета, односно универзитета, и у Републици Србији. Тим пре што се као очигледна последица актуелне реформе високог образовања у Србији јавља *демонополизација* државног јавног високог образовања, која се манифестује кроз све већи развој и јачање, из деценије у деценију, приватних високошколских установа. Паду интересовања за студирање,

изражаном у смањењу пријава на свим универзитетима, доприноси такође и *деинституционализација* студија и образовања захваљујући онлајн учењу, признавању квалификација стеченим похађањем неформалног образовања и ван високошколских установа. Напоследку, скорија истраживања показују да ће универзитетима у Србији бити најтеже да искорак направе у оквиру треће мисије, посебно на плану сарадње са привредом.

Закључак

Осигурање квалитета се испоставља као један од приоритета Болоњске декларације. Квалитет у високом образовању није лако појмовно одредити будући да је реч о вишедимензионалном и динамичком концепту који се односи на контекстуалне поставке образовног модела, мисију и циљеве установе, те специфичне стандарде датог система, високошколске установе, студијског програма или научног подручја. Такође, поимање квалитета се разликује од једне до друге интересне групе – студената, професора, привреде, друштва итд. Мисија високошколских установа не односи се само на образовање и истраживачки научни рад већ и на тзв. треће поље деловање – везе са друштвеном заједницом.

С обзиром на то да управљање квалитетом представља једно од најважнијих подручја теорије и праксе менаџмента, проблематика успостављања и одржавања квалитета високог образовања могуће је сагледавати и на овим основама. Од велике користи су, у том смислу, концепти управљања тоталним квалитетом и концепт стратегијског менаџмента. Техника описана у раду – SWOT анализа – може се користити у циљу сагледавања позиције високошколских установа, полазећи од унутрашњих снага и ограничења, односно спољшњих могућности и претњи. Крајњи циљ је постизање што вишег нивоа квалитета услуга, што је све теже постићи у условима убрзаних друштвених промена глобалног, односно регионалног и локалног карактера.

Захвалност

Истраживања представљена у овом раду су урађена уз финансијску подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, у оквиру финансирања научно истраживачког рада на Универзитету у Београду, Техничком факултету у Бору, према уговору са евиденционим бројем 451-03-47/2023-01/ 200131.

Литература

1. Biggs, J., Tang, C. (2011). *Teaching for Quality Learning at University – What the Student Does*. Maidenhead: Open University Press.
2. Бодрошки, Б. (2012). Комерцијализација високошколског образовања и различити приступи осигурању квалитета. *Настава и васпитање*, 61(4), 645-661.
3. Bologna Declaration (1999). *Joint declaration of the European Ministers of Education of 19 June 1999*. Преузето са: http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/BOLOGNA_DECLARATION.pdf.
4. Demirović, D., Cimbajević, M., Radosavac, A. (2018). Universities-industry partnership and the development of the third mission of universities. *Megatrend Review*, 15(2), 195-212.
5. Ђорђевић, Б. (2005). *Стратегијски менаџмент*. Крушевац: ФИМ.
6. ENQA (2009). *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area*. Преузето са: http://www.enqa.eu/wp-content/uploads/2013/06/ESG_3edition-2.pdf
7. Живковић, Ж., Јелић, М., Поповић, Н. (2002). *Основе менаџмента*. Бор: Бакар.
8. Jarić, I. (2019). The University and its role in the process of European integrations – The dystopian fairytale of Serbian University. *Politeja*, 63(6), 81-93.
9. Jarvis, P. (2000). Globalization, the learning society and comparative education. *Comparative Education*, 36(3), 343-355.
10. Kreitner, R. (2004). *Management*. Boston/New York: Houghton Mifflin Company.
11. Laredo, P. (2007). Revisiting the Third Mission of universities: Toward a renewed categorization of university activities? *Higher Education Policy*, 20(4), 441-456.
12. Луис, Р. Г., Смит, Д. Х. (1998). *Тотални квалитет у високом образовању*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства и Институт за предузетништво МСП; Зрењанин: Технички факултет.
13. Лунгулов, Б. (2015). Демократичност и доступност високог образовања: формални оквир и социјална димензија реформских процеса. *Педагошка стварност*, 61(2), 228-239.
14. Радић, Г. (2008). *Болоњски процес – Студије рачунарства*. Београд: Задужбина Андрејевић.
15. Спасојевић, Д., Клеут, Ј., Бранковић, Ј. (2012). Друштвене промене, Болоњски процес и трећа мисија универзитета у Србији, *Теме*, 36(3), 1157-1172.
16. Fuller, S. (2003). The university: a social technology for producing universal knowledge. *Technology and Society*, 25(2), 217-234.

17. Hoy, C., Bayne-Jardine, C., Wood, M. (2005). *Improving Quality in Education*. London: Taylor and Francis.
18. Церовић, З. (2003). *Хотелски менаџмент*. Опатија: Факултет за туристички и хотелски менаџмент.

THE QUALITY OF HIGHER EDUCATION AND STRATEGIC MANAGEMENT

Abstract: Global social changes in the world represents a challenge to survival and successful functioning of the increasing number of educational institutions, including universities. These, globally-oriented organizations have to constantly rise and maintain as high as possible level of quality. In order to achieve this goal, principles and techniques developed within the area of management science and practice, can be helpful. There is a wide range of methods available to an high educational organization to analyze its position in the continuously changing environment. The aim of this paper is to point out the strategic management techniques that an university may use for analyzing its potentials as well as constraints, in order to increase the quality of services to various interest groups.

Keywords: high education quality, strategic management, SWOT analysis.

Rad primljen: 11.07.2023.
Rad prihvaćen: 24.10.2023.
UDK: 398.332.33(470-89)
398.22(=161)
911.3:94(477)
811.161.2'373.21
Pregledni rad

НЕЖАТИНА НИВА: ЛЕГЕНДА ПРО ЗАСНУВАННЯ МІСТА НІЖИН ТА ЇЇ ВИТОКИ

Rezime: Ціль рада је да истражити легенду о оснивању украјинског града Нижина, која га поистовећује са насељем Нежатино Нива из времена Кијевске Русије. Према легенди, Варјази су освојили град и у знак покорности оставили њиву у пољу, на којој је било забрањено жетву. Исте њиве су оставили и у другим градовима. Ова непожњевена њива одјекује са етнографски забележеним жетвеним обичајем остављања на њиви «браде Велеса-Волоса» – непожњевеног комада њиве, на коме су оплетени и украшени класови. Обожавање бога Велеса укључивало је његову функцију гаранта уговора и споразума, што га је повезивало са ведским Варуном, такође заштитником пољопривреде.

Кључне речи: Нижин, обреди жетве, митологија, Велес, Варуна.
JEL: R4; O3

Пам'яті Сергія Заїковського

Попри успіхи археології киеворуської доби, минуле стародавнього українського міста Нижин залишається малодослідженим, хоча давно привертає увагу науковців. Накопичення інформації про першопочатки Ніжина розпочалися ще наприкінці XVIII століття завдяки історико-статистичним працям Олександра Шафонського⁵. Саме цьому дослідникові належить перша спроба ототожнити Нижин з Нежатиною Нивою, відомою з літописного повідомлення 1078 року про битву між князями, що відбулася «на мѣсѣтѣ на Нежатины нивѣ»⁶. Ані до, ані після топонім Нежатино нива у джерелах не фігурує. У географії нового та

⁴ старший науковий співробітник, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Опішне, Україна, krakhno@ukr.net

⁵ А. Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание*, Киев, 1851, 457.

⁶ *Полное собрание русских летописей*, II. *Летопись по Ипатскому списку*. Издание Археографической комиссии, Санкт-Петербург, 1871, 141.

новітнього часів він також відсутній, тож історики намагалися локалізувати його, застосовуючи додаткову інформацію. Зокрема, думку Шафонського поділяв Микола Барсов, який вважав, що Нежатина нива розташовувалася на річці Остер, там де сучасний Ніжин, оскільки після битви тіло убитого князя Ізяслава везли в лодії до Києва по Остру й Десні до Городця, що навпроти Києва⁷. Також Шафонський упевнено ототожнював Ніжин із літописним Ніжатином, згаданим 1135 року серед міст, спалених половцями: «Половци со Олговичи взяша городокъ Нѣжатины и Баручь»⁸. Під 1147 роком літопис говорить про князя Ізяслава: «Иде же на Лто, и оттолѣ иде къ Нѣжатиноу, и отъ Нѣжатины шедъ и ста у Русотины полкы своими, и оттуда посла Ульба Чернигову»⁹. На ідентифікації Ніжатины як Ніжина наполягали Василь Ляскоронський, Микола Гербель та почасти Микола Барсов¹⁰. Сергій Соловйов, хоча й вагався побачити в Нежатиній ниві Ніжин, усе ж підкреслював, що Нежатина нива й Ніжатино цілком можуть бути одним і тим самим населеним пунктом¹¹. Тієї ж думки дотримувався Омелян Огоновський¹². У 1147 році згадується ще чернігівське місто з близькою назвою Уненіж: «Слышавше инии гради, Уненѣжь, Бѣлавежа, Бохмачь, оже Всеволожь възять, и побѣгоша Чернигову, и инии гради мнози бѣжаша»¹³. На тотожності Уненежа з Ніжатином і Ніжатиною (Нежатиною нивою) наполягав князь Іван Долгорукий¹⁴. За висновком сучасних археологів, місто дійсно існувало вже за доби Київської Русі. Його важливе стратегічне положення визначалось тим, що в районі сучасного Ніжина у давнину проходила одна з доріг, що з'єднувала Київ та Переяслав з Черніговом. Український дослідник Ніжина Олександр Морозов ототожнював залишки ніжинських киеворуських городищ «Старе місто»

⁷ Н. П. Барсов, *Очерки русской исторической географии: география начальной (Несторовой) летописи*, Варшава, 1885, 161, 173, 308.

⁸ *Полное собрание русских летописей*, V: *Псковские и Софийские летописи*, Санкт-Петербург, 1851, 157.

⁹ *Полное собрание русских летописей*, II: *Летопись по Ипатскому списку...*, 243.

¹⁰ В. Ляскоронский, *История Переяславльской земли с древнейших времён до половины XIII столетия*, Киев, 1897, 73, 169-170; Игорь князь Северский. *Поэма*, перевод Н. Гербеля, Санкт-Петербург, 1854, 60; Н. Барсов, *Материалы для историко-географического словаря России. I. Географический словарь русской земли (IX-XIV ст.)*, Вильна, 1865, 149.

¹¹ С. Соловьёв, *История России с древнейших времён*, 2, Москва, 1856, XXVI.

¹² О. Огоновський, *Слово о пълку Игоревѣ: Поетичний пам'ятник руської письменності XII. віку. Текст с перекладом и с пояснениями*, Львів, 1876, 64.

¹³ *Полное собрание русских летописей*, II: *Летопись по Ипатскому списку. Издание Археологической комиссии*, Санкт-Петербург, 1871, 252.

¹⁴ И.М. Долгорукий, *Славны бубны за горами, или Путешествие моё кое-куда в 1810 году*, Москва, 1870, 309.

та «Городок» із Ніжатиною Нивою або літописними Ніжатином та Уненіжем¹⁵.

Щодо можливого зв'язку топонімів Нежатина Нива, Ніжатин, Ніжин, Уненіж із антропонімією існує чимало припущень вчених¹⁶. Однак на зв'язок міста з певною пам'ятною, знаковою нивою все ж вказує місцева книжна легенда, що, очевидно, сягає нині втраченого чернігівського літописання. Ось як виглядає ця легенда у викладі відомого краєзнавця Олександра Знойка. За розповідями самовидців, у Ніжині зберігався пергамент з планом міста і невеличким текстом про прихід варягів у Ніжин і перше поселення тут греків за часів князювання Володимира. За текстом пергаменту, що був складений, на думку дослідника, ще до приходу монголів, варяги пропливли річкою Остер уночі повз місто і не помітили його. Оволодівши Києвом через кілька днів, варяги повернулися назад. Вони знову припливли річкою, але вже вдень, і вийшли на берег. Задоволені перемогою, нікого не вбивали і нічого не брали у людей. Лише запитали, якому князю належить місто, і одержали відповідь. Тоді варяги показали ниву, яку заборонили жати й орати на знак покори, як данину. Далі вони посідали у човни і попливли річкою угору. Нежатина Нива простояла недоторканою багато років, і відтоді пішла нова назва міста. Варяги і по інших місцях визначали «нежаті ниви», наприклад, біля Чернігова, на знак покори. Далі у ніжинському пергаменті зазначалося, що поступово місто з малого стало багатим, аж поки не прийшли на Русь печеніги¹⁷. Легенда, з огляду на деякі деталі, виглядає цілком достовірною й архаїчною. Крім того, вона має перегуки з певними етнографічно зафіксованими явищами, невідомими її публікаторові.

Зокрема, нива, яку не можна жати й орати, точно відповідає обряду з «бородою», яким в Україні та інших слов'янських країнах традиційно закінчувалася робота на полі. Виконувався він жінками, іноді тільки на панському полі. «Борода» – останнє невижатє колосся. Залишалося воно невижатим, за народним поясненням, для того, щоб був урожай наступного року. Отже, воно мало забезпечити землі її силу на майбутній рік. Коли жінці дожинали лан, то не вижинали його до кінця, а залишали нетронутим невеликий шматок ниви. Те недожатє колосся завивали, тобто зв'язували у пучечок червоною (або й білою) ниткою чи виплітали колосяну китицю, ніби бороду, заламуючи й пригинаючи колоски

¹⁵ О.С. Морозов, „Нариси з історії стародавнього Ніжина: 1. Археологічні старожитності Ніжина та околиць 2. Чи існував Ніжин у XIV столітті?“, *Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник*, 1(4), Київ-Ніжин, 2005, 35.

¹⁶ *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*, автори І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак, Київ, 1985, 93, 167; П. П. Чучка, *Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник*, Ужгород, 2011, 265-266.

¹⁷ О. П. Знойко, *Міфи Київської землі та події стародавні*, Київ, 1989, 283.

волоттям до землі. Спрямована вона була на схід сонця. Подекуди, як от на Підляшші, Волині та Чернігівщині, сповивали бороду стрічками та прикрашали квітами. Потім виполювали траву довкола бороди та всередині неї. За всієї «простоти» важливим був сам характер дії: завивання і зав'язування вузла. Завивання як ритуальна дія мало охоронні та продукуючі функції, співвідносячись із зародженням, зростанням, примноженням. Зав'язування вузла було відомим способом «концентрації» магічної сили, замикання, огороження простору, що охоронявся. Завивання та прикрашання супроводжувалися обрядовими піснями про те, як усе живе дивується «бороді», включно з вороном та лісовим гостем – ведмедем. Згадувався у піснях і кінь. Перед «бородою» молилися, пролазили через колосся або качалися довкола неї на стерні. всередину часто клали окраєць хліба та соли на камінчик або чисту ганчірку, що мали уособлювати стіл-вівтар і скатертину. При цьому приказували: «Роди, Боже, на всякого долю, – і бідного, і багатого». Часом цю жертву закопували в землю. Впоравшись із «бородою», жінці славили в піснях своїх господаря та господиню, що мають зараз їх погодувати та почастувати, висміюючи водночас інших господарів, які ще не пообжилися. Рештками обрядового бенкету був звичай снідати біля «бороди». Залишок колосків, наділений статусом «останнього», концентрував у собі всю силу врожаю, саме з нього ця сила мала розгорнутися наступного року. Вважалося, що коли «бороду» з'їсть корова, то отелиться, вівця окотиться, а кобила ожеребиться, в той час, як дівчина, що переступить через неї, народить хлопчика. У «бороді» явно вбачався атрибут якогось антропоморфного божества, і саме «завивання» колосків виступало знаком подяки, «почестей» божеству за відданий урожай. Народні тлумачення цього звичаю були дуже різноманітними. Зазвичай пояснювалося, що «борода» залишається для Бога, Спаса або когось із християнських святих, часто святого Миколая¹⁸. Проте є переконливі етнографічні свідчення, що ритуал обжинкової бороди

¹⁸ И. Мандельштам, *Опыт объяснения обычаев (индо-европейских народов), созданных под влиянием мифа*, 1, Санкт-Петербург, 1882, 235-237; А. Е. Кримський, „Волосова борода». З учено-кабінетної мітології XIX віку”, *Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності*, Київ, 1927, 74-79; К. Копержинський, „Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку”, *Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник*, 1-2, Київ, 1926, 40-48, 50; Д. К. Зеленин, *Восточнославянская этнография*, Москва, 1991, 66-70; Д. Зеленин, „«Спасова борода», східнослов'янський хліборобський обряд жнивварський”, *Етнографічний вісник*, 8, Київ, 1929, 115-116, 120-124, 127-128; Ю. З. Круть, *Хліборобська обрядова поезія слов'ян*, Київ, 1973, 35, 38-39, 41-42; О. А. Терновская, „Лексика, связанная с обрядами жатвенного цикла (материалы к словарю)”, *Славянское и балканское языкознание: карпато-восточнославянские параллели, структура балканского текста*, Москва, 1977, 80, 99, 101, 103-109.

первісно присвячувався стародавньому язичницькому «скотьему» богу Велесові (Волосові), пов'язаному зі світом мертвих і хтонічними силами. Вперше про це в першій половині XIX століття сповістив уродженець Воронежчини протоієрей Стефан Сабінін. У Південній Росії йому доводилося бачити на власні очі, що благоговійні бабусі перед жнивими «завивали Волосу бороду», тобто зібравши жменю колосків і не вириваючи їх з кореня, перегинали їх і зав'язували у вузол, на знак того, щоб рука жниці вже не торкалася до них¹⁹. В іншій статті він уточнював, що в Костромській губернії, у Нерехотському повіті, селяни, стиснувши жито або ярий хліб, залишають пасмо незжатого збіжжя, за їхніми словами, «Волотку на борідку», а у Воронежській губернії, в його рідному Нижньодівичському повіті, бабусі перед жнивими «завивають Волосу бороду», тобто, зібравши жменю колосків і не вириваючи їх із землі, перегинають і зав'язують вузол, аби вони залишалися незжатиими²⁰. Етнограф Іван Сахаров, в свою чергу, повідомляв, окремо від передруку звістки Сабініна, що в Україні старі жінки перед жнивими «завивають бороду Волосу»²¹. Той факт, що вцілів звичай зв'язувати під час жнив пук незрізаних колосків і залишати його на ниві на честь стародавнього бога родючості під назвою «завивати Волосу бороду», був визнаний провідним дослідником міфології Олександром Афанасьєвим²². Будучи теж уродженцем Воронежчини, Афанасьєв оповідав, що коли дозріє збіжжя, у Південній Росії жниці вирушали в поле з піснями. Одна з них, захопивши рукою пучок колосків, завивала, тобто закручувала їх на корені і потім перегинала або заламувала в якийсь бік, аби будь-хто міг бачити і жоден серп не торкнувся б зробленого закруту. Це називалося «завивати Волосу бороду», тобто залишати, дарувати йому на бороду кущ золотистих колосків. На честь цієї «бороди» співалися обрядові пісні. Гадали, що після такого обряду ніякий лиходій і чаклун уже не в змозі наслати на хліб вроки²³. В останній чверті XIX століття етнограф, фольклорист, збирач і дослідник пам'яток давньої літератури, знавець народного слова Єлпидифор Барсов дав ще один опис даного обряду, що відносився до села Хмелина рідного йому Череповецького повіту Новгородської губернії. Там, коли закінчували жати, то залишали на полі невеликий кущик

¹⁹ С. Сабінін, „О происхождении наименований: Бояринь и Боляринь”, *Журнал Министерства народного просвещения*, XVI, Санкт-Петербург, 1837, 80.

²⁰ С. Сабінін, „Волос, языческое божество славяно-русов, сравненное с Одним скандинавов”, *Журнал Министерства народного просвещения*, XL, Санкт-Петербург, 1843, 47-48.

²¹ И. Сахаров, *Сказания русского народа, собранные И. Сахаровым*, 2: Книга пятая, шестая, седьмая и осьмая, Санкт-Петербург, 1849, 44.

²² А. Н. Афанасьев, *Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*, 1, Москва, 1865, 141.

²³ А. Н. Афанасьев, *Поэтические...*, 697.

колосків і казали одній зі жниць: «Ти крути бороду Волосу, або Велесу», бо в цій місцевості могли казати по-різному. Вона тричі обходила довкола куща і, захоплюючи серпом пасма по тридцять колосків, приспівувала:

Благослови мене, Господи,

Та бороду крутити:

А орачеві – сила,

А сіячеві – коровай,

А коневі – голова,

А Микулі – борода.

Пасмо, що залишалося від скручування бороди, перев'язували вузликом і затикали колосками в землю. Потім усі жниці сідали довкола того місця, де увіткнули бороду, і починали скубти з землі злакові залишки та кидати через голову, приказуючи, щоб нива повернула їм силу. Потім усі, хто сидів довкола бороди, припадали до землі спиною для повернення витраченої сили й, перекинувшись через голову, піднімалися на ноги²⁴. Невиправданий скептицизм проявив до цих звісток Агатангел Кримський, який мислив гіперкритичними категоріями своєї доби²⁵. А проте, незалежні від Барсова етнографічні відомості про «бороду» для Волоса містяться в матеріалах «Етнографічного бюро», створеного наприкінці XIX століття фабрикантом і меценатом князем В'ячеславом Тенишевим. Зокрема, при закінченні жнив у Шалеговській волості Орловського повіту В'ятської губернії залишали малу частину колосків на «бороду» Іллі-пророкові. Дехто казав, що це залишається в жертву якомусь старому богові «Волосу», бо від нього залежить врожай²⁶. У селі Іваньково Ярославського повіту Ярославської губернії, за свідченням кореспондентів бюро, рештки пошанування Волоса-Велеса зберігалися у весняній «Петровщині», яку збирав сільський церковний причет, за прикладом давніх жерців, а також у жнивварській обрядовості. Наприкінці жнив «завивали Волосу бороду», тобто зв'язували на честь нього жмут незрізаного колосся і залишали його на ниві²⁷. Символічний статус «Волосової (Велесової) бороди» був пов'язаний із необхідністю маркувати простір поля у процесі завершення жнив. Саме «борода» була культурним знаком, який залишався на полі взимку, коли взаємодія «людина – поле» припинялася і символічний статус «поля» змінювався: воно переходило у

²⁴ Е. Барсов, „Критические заметки об историческом и художественном значении «Слова о Полку Игореве»”, Вестник Европы, Санкт-Петербург, 1878, 73, V, 803-804; Е. В. Барсов, *Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси: Исследование*, I, Москва, 1887, 358-350.

²⁵ А. Е. Кримський, «Волосова борода»..., 79-87.

²⁶ О. А. Терновская, „Лексика...”, 81, 108.

²⁷ О. А. Терновская, „Лексика...”, 108; *Русские крестьяне. Жизнь. Быт. Нравы: материалы «Этнографического бюро» князя В. Н. Тенишева*, 2: *Ярославская губерния. часть 2, Даниловский, Любимский, Романово-Борисоглебский, Ростовский и Ярославский уезды*, Санкт-Петербург, 2006, 418.

якість «неосвоєного». З цієї точки зору є показовою неодноразова згадка про те, що «борода» залишалася на полі до наступного року. За допомогою «бороди» укладався своєрідний договір з Велесом-Волосом як божеством, відповідальним за багатство («скотъ» у широкому розумінні слова), врожай.

Цей звичай, викликаний страхом перед згасанням життєдайної сили врожаю, з одного боку, мав її підтримати та забезпечити її циклічне відродження, з іншого – віддати шану міфічній фігурі, що втілювала цю силу. У якості такої фігури закономірно обирався Велес, який владарював над світом померлих, оскільки існував зв'язок між цим світом і родючістю полів. Хліборобство стикалося зі світом померлих на двох різних рівнях. Перший рівень – хтонічний, бо лише насіння й покійники потрапляють у «підземний» вимір. Другий – керування родючістю, життям, яке саме себе відтворює. Цим «завідує» хліборобство, а мерці мають прямий стосунок до таїнства відродження, до циклу творення, до невичерпності родючості. Подібно до сімені, що спочиває в лоні землі, мерці так само очікують повернення до життя в новій подобі. Ось чому вони підбираються так близько до живих, особливо в моменти вищої життєвої напруги під час свята родючості, коли через ритуали й оргії люди будять, вивільняють і збуджують прокреативні сили природи. Душі померлих у розумінні носіїв традиційної культури тягнуться до будь-якого вияву біологічного наддостатку чи надлишку органічного начала, адже кожне таке «переливання життя через край» компенсує їхню власну «бідність» і кидає їх у вир життєвого начала, багатий на необмежені можливості. Але якщо померлі щосили стараються долучитися до життя й до розвитку світу живих, то живі так само гостро потребують захисту з боку померлих свого насіння і свого врожаю. Усі хліборобські елементи зимових святкування визначалися тим, що культ родючості пов'язаний із культом померлих, оскільки вони, будучи захисниками посіяного зерна, охороняють і врожай, запертий у коморах, який годує людей узимку²⁸. У традиційних віруваннях слов'ян поле, нива є прикордонним локусом – «своїм» і «чужим» одночасно. На полі не лише працюють люди, а й живуть русалки, перебувають самодіви, віли, сидить залізна баба. Як межовий локус поле є місцем, де сходяться два світи – «цей світ» людей і «той світ» духів, локальних і темпоральних демонів, померлих предків. Ці архаїчні уявлення певним чином знайшли своє відображення в деяких жниварських піснях. Зокрема, з культом предків пов'язаний сюжет пісень про зустріч дочки з матір'ю чи батьком, які з'являються на полі у вигляді хмари, проливаються дощем, що дає їй можливість відпочити та поскаржитися на тяжку долю. Або, навпаки, відвертають дощову хмару, щоб дочка встигла зібрати збіжжя:

Ой з-за ліса високого

²⁸ М. Элиаде, *Очерки сравнительного религиоведения*, Москва, 1999, 310, 321-323.

Темна хмара й виступає.
Йа в той хмарі мой батенько
С хмаронькою розмовляє:
«Пожди, дощик, пожди трошки,
Бо ще ж мує дитя в полю,
На широкому загоноу».

Збір врожаю був пов'язаний із метафорами боротьби, битви, вбивства та смерті на полі, що лягли в основу численних сюжетів жнивварських пісень і балад у слов'янському фольклорі²⁹. Як правило, божества рослинності й землі, що мали хтонічну природу, поступово ставали й божествами смерті. Поховальний культ дуже вплинув на культу родючості, всотуючи їхні ритуали й перетворюючи на жертвоприношення духам предків. Померлі – це «ті, хто живе під землею», і їхню прихильність необхідно завоювати. Якщо їх утихомирити, нагодувати, піддобритися, вони будуть захищати й примножувати врожай. Боги смерті у народів Європи привласнили собі певну кількість сільськогосподарських ритуалів³⁰. Це стосується й слов'янського Велеса, який, залишаючись богом багатства в архаїчному, землеробсько-скотарському розумінні і відіграючи роль в аграрній обрядовості, продовжував зберігати зв'язок зі світом померлих³¹.

І тут варто знову повернутися до легенди про заснування Ніжина. Варяги уклали з населенням певний договір про покору, який уособлювала залишена незжатою нива, повністю аналогічна етнографічно зафіксованій «Волосівій (Велесовій) бороді». Очевидно, мала місце клятва місцевого люду іменем божества Велеса. Вивчення літописних клятв показує, що якщо 912 року «по рускому закону кляшася оружьемъ своимъ, и Перуномъ богомъ своимъ, и Волосомъ скотыимъ богомъ, и утвердиша миръ», а 972 року присягали: «Да имѣмъ клятву отъ Бога, в неже вѣруемъ, в Перуна и въ Волоса, бога скотыа...», то 944 року в договорі мовилося: «Да не имуть помощи ни отъ Бога, ни отъ Перуна», «да будетъ проклять отъ Бога и отъ Перуна»³². Отже, Велес-Волос міг бути присутнім у формулах клятви, а міг опускатися. У даному випадку теж могла мати місце клятва іменами обох богів, але можна й припустити, що, з огляду на мирний характер переходу під владу, мешканці майбутнього Ніжина присягали коритися тільки іменем Велеса, звідки й особлива роль його обрядового символу. У «Сказании о построении града Ярославля», яке дійшло в списку XVIII

²⁹ О. Ю. Чебанюк, „Сюжетотвірна функція концептів життя – страждання – смерть у жнивварських піснях слов'ян”, *Слов'янський світ: До XV з'їзду славистів*. Щорічник, 8, Київ, 2010, 68.

³⁰ М. Елиаде, *Очерки...*, 323-325.

³¹ Б. А. Рыбаков, *Язычество древних славян*, Москва, 2002, 410; Ю. Г. Писаренко, *Велес-Волос в язычицькому світогляді давньої Русі*, Київ, 1997, 15, 29, 44, 47, 51.

³² *Полное собрание русских летописей*. II. *Летопись по Ипатскому списку...*, 18, 30, 33, 48.

століття і певною мірою подібне за змістом до ніжинського манускрипту, теж присвяченого заснуванню міста, саме Велес-Волос закликався у ролі гаранта зовнішнього договору-«ряду» між київським князем і громадою тамтешніх мешканців-язичників, які «клятвою у Волоса об'яца князю жити въ согласіи и оброцы ему даяти». Як аргументовано показав український історик і філософ Юрій Писаренко, є підстави гадати, що Велес узагалі виступав, на противагу Перунові, богом клятви, слова, договору, втілюючи не стільки особисту заможність, скільки колективне, суспільне багатство, що простежується і в жниварських ритуалах з «бородою». Якраз у рамках своєї договірної, комунікативної функції Велес і міг фігурувати покровителем торгівлі як засобу збагачення³³. Ці висновки дозволяють детальніше розглянути божество Велеса в контексті індоєвропейської міфології, зокрема його зв'язки з відповідними божествами індоаріїв.

Досліджуючи Велеса-Волоса, американський славіст Роман Якобсон виявив низку ознак, які пов'язують його з могутнім ведичним богом Варуною³⁴. Згодом їхній перелік помітно розширився. З індоарійського боку ані Вала, ані Врітра, а саме суверенний бог Варуна є тим, хто виконував ту саму функцію бога клятви серед ведичних божеств, як це засвідчено в мітаннійсько-хеттському договорі близько 1350 року до н.е., де з боку Мітанні присягнули іменами богів Мітри, Варуни та Індри як гарантів угоди. Відомі також інші випадки, наприклад, релігійні обряди, під час яких індоарійські жертвоприношувачі клялися Варуною, зокрема, в Шатапатха-брахмані (III 8.5; XII 9.2): «Ми клянемося святими водами, Варуною, звідти звільни нас, о Варуно!»³⁵. У Ведах Індра й Варуна виступають як дві космічні половини й таким чином репрезентують увесь впорядкований світ³⁶, що нагадує спільне згадування Перуна й Велеса-Волоса. Варуна дуже рано зайняв у аріїв місце головного верховного божества. Етапи, що передували його сходженню в ранг царя Всесвіту, відомі погано. Варуна особливо часто фігурує як асура. Цей титул носять і інші боги, зокрема Агні. Справа в тому, що асури становлять собою найдавнішу родину богів. Ведичні тексти згадують конфлікт між богами-девами й асурами. Цей конфлікт буде широко описаний і прокоментований за післяведичної доби, а саме в брахманах – трактатах, присвячених таємниці жертвоприношення. По суті, перемога богів була

³³ Ю. Г. Писаренко, *Велес-Волос...*, 12-13, 105, 113, 127, 131-157, 161, 236; К. Д. Головшиков, *История города Ярославля*, Ярославль, 1889, 8.

³⁴ R. Jakobson, *Selected Writings*. VII. *Contributions to Comparative Mythology*. *Studies in Linguistics and Philology*, 1972-1982, Berlin-New York-Amsterdam, 1985, 38, 41-42.

³⁵ M. Ivanković, „New Insights on Slavic god Volosъ/Velesъ from a Vedic Perspective”, *Studia Mythologica Slavica* 22, 2019, 56.

³⁶ F. B. J. Kuiper, *Varuṇa and vidūsaka. On the Origin of the Sanskrit Drama*, Amsterdam-Oxford-New York, 1979, 167.

зумовлена тим, що Агні на запрошення громовержця Індри полишив асурів, які не знали жертвоприношення: трапилося це невдовзі після того, як деви забрали в асурів жертвне Слово (Вач). Згідно з Рігведою (X.124.4), йдучи до девів, Агні мучився через розлуку з Батьком Асурою: «Вибираючи Індру, батька я полишаю». Саме тоді Індра запросив Варуна перебратися в його царство. Перемога девів над асурами збіглася з перемогою Індри над ворогами аріїв дасью, які теж були скинуті в найглибшу пільму. Цей міфічний конфлікт відображає боротьбу «молодих богів», очолюваних Індрою, супроти групи первісних божеств. За словами румунського релігієзнавця Мірчі Еліаде, репутація асурів як «чаклунів» і той факт, що вони належать до шудрів, не обов'язково означає, що вони становлять собою богів доарійського автохтонного населення. У Ведах слово «асура» використовується як епітет для будь-якого бога, навіть для Дьяуса й Індри, причому останнього звать «Паном усіх асурів»³⁷. Інакше кажучи, поняття «асура» відноситься до сакральних сил, які діють в ситуації первісного світу, особливо до тих, які існували до його (світу) теперішньої організації. «Молоді боги», деви, не оминули заволодіти цими сакральними силами, чому їм і був наданий епітет «асура»³⁸.

Важливо відзначити, що «часи асурів» передують нинішнім, коли правлять деви. В Індії, як і в низці інших архаїчних і традиційних релігій, перехід від первісних часів до нинішніх описується в космогонічних термінах – як зміна хаотичного стану на організований, або «космос». Цей космогонічний аспект проявляється у міфічній битві Індри з первісним драконом Врітрою. Справа в тому, що Варуна як первісне божество, асура з асурів, на думку індологів, був аж занадто близьким до Врітри³⁹. Коментатор Тайттірія-самхіти (I. 8.16.1) не дарма говорить про Варуна, що той «охоплює, як пільма». Це нічне божество. Його модус існування – грізний пан, маг і майстер пут – дає можливість різючого зближення з драконом Врітрою. Їхні імена етимологічно споріднені, обидва пов'язані з водами і в першу чергу з водами скутими. За спостереженням Еліаде, якщо Врітра утримував ріки, то про «нічного», «недіяльного», «мага» Варуна, який зв'язує винних на відстані, Рігведа (IX 73.3) мовить: «Великий Варуна сховав море...». Дії обох спрямовані на те, щоб зупинити життя і принести смерть, тільки один це робить індивідуально, а інший – на космічному рівні. Більше того, Варуна ототожнюється зі змієм Ахі та з Врітрою. В Атхарваведі (XII 3.57) він фігурує як «гад». Також там (X.4.1) описуються перегони на колісницях. Індра був першим, потім прийшли

³⁷ М. Элиаде, *История веры и религиозных идей: В 3 т., 1. От каменного века до Элевсинских мистерий*, Москва, 2002, 185; Н. Güntert, *Der arische Weltkönig und Heiland: Bedeutungsgeschichtliche Untersuchungen zur indo-iranischen Religionsgeschichte und Altertumskunde*, Halle, 1923, 97; *Ригведа. Мандалы IX – X*, Москва, 1999, 281-282.

³⁸ М. Элиаде, *История...*, 185-186.

³⁹ М. Элиаде, *История...*, 186.

деви, потім Варуна, а змії були останніми. У цьому гімні, заклинанні проти змії, неодноразово говориться про те, що громовержець Індра вбив Врітру, першого серед змії. Але Врітра також є асуною, про що говориться в Ведах. Дивлячись на це заклинання зі структурної точки зору, можна побачити схему, де змії займають місце асурів. Складається враження, що поет навмисне уникає чіткого висловлення того, що насправді це було змагання між Індірою та Варуною, за якими слідували відповідно деви та змії. Ашвалааяна-гріхьясутра (II.3.3) згадує сім Варуні, які, судячи з контексту, є зміями. У Панчавімша-брахмані (XXV. 15.4) Адітьї, старшим з яких є Варуна, ототожнюються зі зміями: «Адітьї – це змії. На тих, хто виконує цей обряд, падає, так би мовити, сяйво Адітьїв». Цей уривок разюче нагадує Махабхарату (III.3.139-140), де змії порівнюються з «Адітьями на вершині неба». Також у Махабхараті (XVI.5.13) сказано, що змії є «небесними». У той час як стосунок Варуни до змії у ведичній літературі аж ніяк не є домінуючою рисою, в індоарійському апосі ситуація інакша. Найбільше він ототожнюється з «гадами» в Махабхараті. Його називають у поемі як «паном моря», так і «царем нагів», оскільки океан є «оселею нагів» (I.21.6; I.24.4). Там говориться, що змії живуть у палаці зібрань Варуни разом з Адітьями (II.9.6-7). Дурмука, Амбаріша та цар Варуна називаються в поемі найвидатнішими серед нагів (XVI.5.15-16). До того ж, у Махабхараті (II.9; XVI.5) Варуну вказано серед зміїв, відомих із ведичних джерел: Дхрїтараштри, «великого духом», Айравати, Каркотаки, Прїтхушраваса, Такшаки, Васукі, Джанамеджаї й решти. У Відхура-пандїта-джатаці (545) й інших джерелах Варуна теж значиться як цар нагів⁴⁰. Власне, ще французький індолог та знавець санскриту Абель Бергенъ ототожнив бога Варуну зі змієподібним демоном Врітрою⁴¹. У зв'язку з цим сходознавиця Гейл Гїніч Сазерленд також стверджувала, що Варуна, будучи кародайним божеством, відповідає як за «зв'язування» людей путами за гріхи, так і за утримання або «зв'язування» вод. У цьому сенсі його було прирівняно до прїмордїального ведичного асури Врітри, вищої зміїної сили, що ув'язнює

⁴⁰ М. Элиаде, *Очерки...*, 389-390; М. Элиаде, *История...*, 188; М. Элиаде, *Азиатская алхимия: Сборник эссе*, Москва, 1998, 292; *Ригведа. Мандалы IX – X...*, 66; *Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, 2: книги VIII-XII*, Москва, 2007, 93, 191; *Махабхарата. Книга первая. Адипарва*, Москва-Ленинград, 1950, 87, 90; *Махабхарата. Книга вторая. Сабхапарва – Книга о Собрании*, Москва-Ленинград, 1962, 24; *Махабхарата. Заключительные книги XV-XVIII*. Санкт-Петербург, 2005, 83; Н. Lüders, *Varuna. I. Varuna und das Wasser*, Göttingen, 1951, 44; А. К. Coomaraswamy, „Angel and Titan: An Essay in Vedic Ontology”, *Journal of the American Oriental Society*, 55, 4, 1935, 390-391; G. Johnsen, „Varuṇa and Dhṛtarāṣṭra”, *Indo-Iranian Journal*, 9, 4, 1966, 256, 259-261.

⁴¹ А. Bergaigne, *La religion védique d'après les hymnes du Rig-Veda*, III, Paris 1883, 147.

води⁴². Зв'язок Варуни зі зміями є цілком очевидним. У замовлянні з Атхарваведи «На дощ» його ще й названо Батьком Асурою: «У наші краї йди разом із цим громом, виливаючи води, Асуро, наш батьку! Хай шумлять вири вод, о Варуно! Пусти води текти вниз!» (IV.15.12)⁴³. Цілком логічно припустити, що «Асура, наш батько» і Батько Асура, якого не хотів залишати Агні, – це один і той самий персонаж, Варуна, адже триумф Індри, що вбив первісних зміїв, означав також поразку владаря вселенського закону – ріти. Тут слід пригадати, що міфологи й мовознавці В'ячеслав Іванов та Володимир Топоров розглядали Велеса-Волоса як змієподібного противника Перуна, що мешкає в нижньому світі⁴⁴.

Формульне позначення Волоса як «скотього бога», а також зв'язок між Вельнясом і худобою в литовському фольклорі знаходять вражаючу відповідність у важливій ролі, яку відводили худобі в індоарійських міфах про Варуну. У своїй монографії «Варуна і Мітра» німецький індолог Альфред Гілленбрандт присвятив спеціальні розділи «Варуні та корові» і «Варуні та вівці» й порушив питання, яке все ще залишається відкритим, «чому корова тісно пов'язана з Варуною». Корова і вівця постають родичами цього бога. Він – захисник і утримувач великої рогатої худоби, життєрадісний дарувальник добродійних корів, які теляться знову і знову. Корова пронизує все ество Варуни. Стадо у сто корів містить і зберігає мужність цього бога⁴⁵. Згідно з Рігведою (VII.87.4; VIII.41.5), Варуна знає «сокровенні імена корів» і проголошує, що поет-ясновидець, посвячений у тричі по сім імен, які носить корова, сприятиме розвитку поетичного мистецтва, передаючи їх як таємницю прийдешньому поколінню. У гімнах Рігведи Варуні помітне місце займають «буколічні образи»: думки, що жадають широкоого бога, порівнюються з коровами, що йдуть на пасовиська; «коровоподібні світанки» згадуються у зв'язку зі щоденними хвалами Варуні, якого просять звільнити людей від зла, «як теля від недоузда»; божественного царя благають звільнити прохача від кайданів, як крадій корів відв'язує молоде теля; «Варуна стереже думки людей, так само, як пасуть стада корів», він сильний, «як пастух», і всяка мудрість живе в ньому, «як корови разом у стійлі». Відношення цього божества до худоби є актуальною темою в Рігведі, а також у ритуальній літературі⁴⁶.

⁴² G. H. Sutherland, *The Disguises of the Demon: The Development of the Yakṣa in Hinduism and Buddhism*, New York, 1991, 77.

⁴³ Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, I: книги I–VII, Москва, 2005, 187.

⁴⁴ В. В. Иванов, В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текста*, Москва, 1974, 31-46, 75-76, 85, 118, 138, 154.

⁴⁵ A. Hillebrandt, *Varuṇa und Mitra. Ein Beitrag zur Exegese des Veda*. Breslau, 1877, 16, 77-78, 88-93; G. Dumézil, *Ouranos-Varuna: Étude de mythologie comparée indo-européenne*, Paris, 1934, 72; R. Jakobson, *Selected Writings...*, 41.

⁴⁶ Ригведа. Мандалы V – VIII, Москва, 1995, 258, 359; R. Jakobson, *Selected Writings...*, 41-42.

За слушним спостереженням Романа Якобсона, і Велес, і Варуна виступають охоронцями права та гарантами людських угод, які суворо карають за порушення обітниць ураження порушників хворобою⁴⁷. Хворий грішник вважається «схопленим Варуною», згідно з Катхака-самхітою (Х.4)⁴⁸. Варуна відповідав навіть за виконання договорів між богами. Міф із Айтарея-брахмани (І. 24) про походження церемонії танунаптра розповідав, як боги після боротьби проти асурів об'єдналися у співтовариство, уклавши своєрідний суспільний договір, при цьому запорукою цього договору виступили їхні власні тіла, а поручителем – Варуна⁴⁹. Варуна був також гарантом угод між людьми, «обплутуючи» їх клятвами⁵⁰. Юрій Писаренко вважає дану паралель особливо важливою для розуміння природи слов'янського Велеса⁵¹. З цим можна погодитися з огляду на ту роль, яку його культ, вірогідно, відіграє у легенді про заснування Ніжина.

Роман Якобсон додає, що стосунок Варуни до вод, який постійно обговорюється індологами, відповідає зв'язкові між морем і Велесом у чеських середньовічних джерелах. Крім того, влада над потойбічним світом додатково зближує ведичного бога з Велесом, Вельнясом та іншими його балтськими корелятами⁵². Як і в слов'ян⁵³, в індоаріїв побутовало уявлення про єдність підводного й замогильного світу. У Махабхараті (ІІІ.134) втоплення брахмана, який програв у ритуальному діалогічному змаганні в космологічних загадках, рівнозначне відправленню до Варуни⁵⁴. На додачу, Махабхарата (ІІ.9.15-17) описує, як Варуна сидить у своєму підземному палаці, оточений слугами-асурами. Можливо, натякалося, що він продовжує підтримувати стосунки зі своїми вигнаними братами⁵⁵.

На думку голландського індолога Франциска Бернардуса Якобуса Кьойпера, Варуна є богом нижнього світу, де він перебуває, наглядаючи за вселенським законом – рітою. У Ведах термін «води» позначав перш за все і, як правило, початкові води, на яких спочивала земля, і можна довести, що саме цими водами став правити Варуна. Навіть після свого включення в організований космос його функція відповідала

⁴⁷ R. Jakobson, *Selected Writings...*, 42.

⁴⁸ M. Ivanković, *New Insights...*, 56-57.

⁴⁹ Ш. Маламуд, *Испечь мир: ритуал и мысль в древней Индии*, Москва, 2005, 150, 261-262.

⁵⁰ М. Элиаде, *Очерки...*, 77.

⁵¹ Ю. Г. Писаренко, *Велес-Волос...*, 204.

⁵² R. Jakobson, *Selected Writings...*, 42.

⁵³ М. Серяков, *Рождение Вселенной. Голубиная книга*, Москва, 2005, 25-26.

⁵⁴ *Махабхарата. Книга третья. Лесная (Араньякапарва)*, Москва, 1987, 273, 278–279, 667.

⁵⁵ *Махабхарата. Книга вторая...*, 24; Ф. Б. Я. Кёйпер, *Труды по ведийской мифологии*, Москва, 1986, 33; F. B. J. Kuiper, *Varijra...*, 88-91.

його походженню в якості бога первісного світу. Тепер він перебував у нижньому світі побіля коренів Світового Дерева, поблизу підземних космічних вод (або в них). Адже саме там, у підземному світі, згідно з Рігведою (V.62.1), перебуває прихованим вселенський закон – рита. Вислів «лоно ріти» в Рігведі був еквівалентом космічних вод нижнього світу, які належали хаосові, ще коли не було Індри. Варуна був пов'язаний із споконвічним пагорбом – прообразом Землі. Із цього первісного пагорба виростало Світове Дерево, стовбур якого за крону корінням догори тримав Варуна. Нижній світ Варуни називався «кам'яним домом», оскільки він жив у глибині космічної гори. Уночі, коли верх і низ, світло і темрява мінялися місцями, він висів над землею в перевернутому положенні, слугуючи нічним небом. Це було царство смерті, а Варуна був його володарем – богом смерті. З ним сусідять змії Шеша й Такшака⁵⁶. Саме там свого часу переховував корів і Врітра⁵⁷.

Кінь, який у світоглядних уявленнях слов'ян співвідносився з нижнім ярусом світобудови, хтонічними стихіями землі і води, мав міфологічний зв'язок із «скотьимь» богом Велесом як його посланець. Через коня Велес реалізовував свою волю. Саме тому цю тварину приносили в жертву божеству нижнього світу, повелителеві мертвих, кидаючи її в воду або закопуючи її череп у землю. «Лобь» – череп коня – звичайно заміняв жертву самої тварини богу Велесу⁵⁸.

Жертвоприношення коня в індоаріїв супроводжувало найважливіші церемонії, зокрема, здійснювалося на честь бога Варуни при встановленні вівтаря вогню (Шатапатха брахмана, VIII, 3, 13; XIII, 3, 31)⁵⁹. Жертовний кінь, який втілює світолад і має по три конов'язі в трьох сферах, уподібнюється в Рігведі (I.163.4) до Варуни⁶⁰. Важливо, що індоарії часто при спорудженні вівтаря Варуні приносили в жертву не коня, а його глиняне зображення або ж кінську голову⁶¹.

У заклинаннях «Атхарваведи» проти змії неодноразово звучить уклін їхньому божественному роду: «Тих змій, що народилися з вогню, що народилися з рослин, тих, що виникли, як блискавки, народжені у воді, чий рід дуже великий, – цих змій ми хочемо вшанувати поклонінням» (X.4.23). У «народній самхіті» є навіть замовляння, де, згідно з

⁵⁶ *Рігведа. Мандалы I–IV*, Москва, 1989, 29; *Рігведа. Мандалы V – VIII...*, 69; Ф.Б.Я. Кёйпер, *Труды...*, 13-14, 33, 48, 158-159, 162; F. V. J. Kuiper, *Varuṇa...*, 81-83; P. H. Дандекар, *От вед к индуизму*, Москва, 2002, 110-111.

⁵⁷ Б. Г.Тилак, *Арктическая родина в Ведах*, Москва, 2001, 286, 358.

⁵⁸ Ю. Г. Писаренко, *Велес-Волос...*, 41, 49-51, 56.

⁵⁹ Е. Е. Кузьмина, „Распространение коневодства и культура коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого света”, *Средняя Азия в древности и Средневековье (история и культура)*, Москва, 1977, 37.

⁶⁰ *Рігведа. Мандалы I–IV...*, 199.

⁶¹ Е. Е. Кузьмина, *Мифология и искусство скифов и бактрийцев*, Москва, 2002, 24, 51; S. Lévi, *La doctrine du sacrifice dans les Brâhmanas*, Paris, 1898, 133-134.

індійськими коментаторами, під брахманом мається на увазі Такшака – цар змії: «Брахман народився першим, десятиголовий, десятиротий. Він першим пив сому...» (IV.6.1)⁶². Однак брахманом, як можна припустити, може бути й Варуна в своїй іпостасі царя змії та, відповідно до Рігведи (VII.89.2; IX. 73. 3-4, 8-9; 77.5; 95.4), опікуна напою соми й власника чавильних каменів⁶³. Вмістилище соми знаходиться у космічних водах під землею⁶⁴. До брахманського стану, як відомо, належали і вбиті Індрою змії Вішварупа та Врітра, через що на нього ліг гріх убивства брахмана⁶⁵. Це відповідає зв'язку Велеса-Волоса з язичницькими жерцями – волхвами. На думку Юрія Писаренка, саме цей бог тримає на собі землю, середній світ, на долішньому ярусі Збруцького ідола⁶⁶. Як і Велес, Варуна поєднує в собі божественне й демонічне в надраціональній єдності, що ухилиється від будь-якої спроби логічного формулювання⁶⁷. Змієподібність, хтонічні риси, причетність до підтримання Світового Дерева і спільність із противником деміурга-громовержця характеризують архаїчний, доведичний образ Варуни. При цьому саме Варуна (іноді у спілці з Мітрою) є запорукою стійкості і стабільності троїстого світоладу, що відображено вже в найдавнішій частині Рігведи (IV. 42. 4; V. 69.1; VII. 87. 5; VIII. 41. 9)⁶⁸.

Ведичні тексти представляють Варуну як вище божество, що править світом, богами і людьми. Він, як мовиться в Рігведі (V. 85. 1-2), «розтягнув Землю, мов м'ясник – шкуру, щоб розстелити її під сонцем». Він вклав волю до перемоги в скакунів, молоко в корів, надхнення у серця, Агні – у води, розмістив сонце на небі, а хмільну рослину сому – на горі⁶⁹. Атхарваведа (IV. 16. 3) також засвідчує належність Варуні не лише неба і вод, але й землі: «І ця земля (належить) цареві Варуні»⁷⁰. Цей ведичний бог неодноразово зображувався як далекозорий і всевидючий, як тисячоокий і ясновидець. Він ніколи не заплющує очей і пильно оглядає царства життя й смерті, що ними він керує за допомогою необдурюваних тисячооких шпигунів – посланців, які оглядають увесь світ, щоб нічого у

⁶² Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, 1: книги I-VII..., 187, 429; Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, 2: книги VIII-XII..., 95.

⁶³ Рігведа. Мандалы IX – X..., 66-67, 70, 88; Рігведа. Мандалы V – VIII..., 259.

⁶⁴ Ф.Б.Я. Кёйпер, Труды..., 158, 162.

⁶⁵ В.Г. Эрман, „Ведийская религия“, Древо индуизма. Материалы и исследования, Москва, 1999, 49; Mackenzie C. Brown, *The Triumph of the Goddess: the Canonical Models and Theological Visions of the Devi-Bhagavata-purana*, New York, 1990, 53-60, 250-252; М. Элиаде, *Азиатская алхимия...*, 388; Р. Кайуа, *Миф и человек. Человек и сакральное*, Москва, 2003, 157.

⁶⁶ Ю. Г. Писаренко, *Велес-Волос...*, 30, 50, 64, 77-90, 120, 153, 162, 203.

⁶⁷ Ф. В. J. Kuiper, *Varijāna...*, 93.

⁶⁸ Рігведа. Мандалы I-IV..., 408; Рігведа. Мандалы V – VIII..., 74, 258, 360.

⁶⁹ М. Элиаде, *История...*, 186; Н. Güntert, *Der arische Weltkönig...*, 98; Рігведа. Мандалы V – VIII..., 86.

⁷⁰ Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, 1: книги I-VII..., 188.

всесвіті, жодної дії, жодної думки чи жодного вчинку не залишилося невидимим для всезнаючого божества. Жодного гріха не можна приховати від нього. Оскільки він бачить усе, і нічий проступок від нього, як не старайся, не приховується, люди почуваються перед ним, «як раби», при тому, що усвідомлення приниженості не супроводжує їх у процесі поклоніння іншим богам. Саме Варуні моляться люди, коли в неї не вдаються справи, питаючи бога, які гріхи вона скоїла або чим вона його образила. «Грізний пан», справжній «майстер пут», він володіє магійною здатністю на відстані зв'язувати свої жертви, але також і звільнювати їх. Будь-кого, кого Варуна має намір погубити, він «обплутує». Багато гімнів і ритуалів спрямовані на те, щоб захистити чи звільнити людину від «пут Варуни». Усі мають їх боятися, бо ці пута паралізують і виснажують людину. Варуна – божество, наділене виключним правом «обплутування», яким також володіють верховні боги інших релігій і яке свідчить про його чарівну силу, про його духовну, вищу, царську владу. Варуну завжди зображують з мотузкою в руці, і в обрядах усе, що він в'яже, починаючи з вузлів, називають «варунівським». Навіть вузли мають до нього стосунок. Варуна нерозривно пов'язаний зі згаданим вище вселенським законом – рітою. Творення світу здійснювалося згідно з рітою, боги діють відповідно до ріти, ріта керує як космічними ритмами, так і моральною поведінкою. Той же принцип керує і культом. «Вмістилище ріти» – вищі рівні неба чи вівтар вогню. Варуна виховувався в «домі» ріти. Декларується, що він любить ріту й виступає на її захист. Варуна контролює відповідність між рітою і вчинками людей. Його називають «царем ріти» й говорять, що та універсальна норма, яка ототожнюється з істиною, «базується» на ньому. Той, хто порушує закон, відповідальний перед Варуною. Варуна, і тільки Варуна, відновлює порядок, порушений гріхом, помилкою чи невіданням. Винний сподівається на прощення через заклання жертв (що приписано самим Варуною). Усе це показує його роль як бога-космократора. Зв'язок Варуни з ідеєю вселенського порядку забезпечив йому важливе місце в духовній культурі індоаріїв. Одночасно він пов'язаний із хитрощами й магією⁷¹. Очі Варуни – зірки⁷². У зв'язку з цим привертає увагу українська загадка про ніч і зорі: «Їхав по горі Волох, розсипав по горі горох: стало світати – нічого збирати»⁷³. Український археолог Микола Чмихов

⁷¹ R. Jakobson, *Selected Writings...*, 40; Ж. Дюмезиль, *Верховные боги индоевропейцев*, Москва, 1986, 46; W. Doniger O'Flaherty, *The Origins of Evil in Hindu Mythology*, Los Angeles, 1980, 21-22, 141, 170; М. Элиаде, *История...*, 186-187; М. Элиаде, *Очерки...*, 76-77.

⁷² М. Элиаде, *История...*, 186; М. Элиаде, *Очерки...*, 76; М. Элиаде, *Азиатская...*, 292.

⁷³ М. Номис, *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Збірники О.В.Марковича і других, Санкт-Петербург, 1864, 291; П. П. Чубинский, *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряжённой Императорским Русским Географическим Обществом*, 1.

припускав, що й Велес-Волос у слов'ян мав причетність до ідеї всесвітнього космічного закону⁷⁴.

Ще з часів Атхарваведи й Шатапатха-брахмани для Варуни засвідчено зв'язок із заходом, на противагу солярному Мітрі, якому належить схід⁷⁵. На думку білоруського археолога Едварда Зайковського, в слов'янській традиції для Велеса реконструюється зв'язок із заходом і північним заходом⁷⁶.

А Юрій Писаренко, досліджуючи сліди культу Велеса-Волоса в літописній звістці про віщого Олега, співвідносить з цим божеством осінь як пору року, пов'язану з ідеєю старості, вмирання у природі, коли вже зібрано врожай, остання жменя колосся зав'язана вузлом «дїду» Волосу на бороду⁷⁷. Дійсно, в індоаріїв сезони року пов'язувалися з певними божествами. Весна, літо та осінь зазвичай зіставлялися відповідно з Мітрою, Індрою та Варуною⁷⁸.

Якщо віщий співець Боян у «Слові о полку Ігоревім» є «Велесовимъ внукомъ», то подібні риси, як вказує Роман Якобсон, спостерігаються і в культурі таємничого бога Варуни. Віддані йому теріоморфні демони-гандхарви, яких звали «народом Варуни», були чарівниками, дивовижними музикантами, співаками й танцюристами⁷⁹. Хоча й якийсь інший ведичний бог міг, як Варуна, вважатися «надхненним поетом» (V.85.6), лише виключно Варуна описується в Рігведі (VIII.41.6) як той, «в кому укріплені всі поетичні сили, як маточина у колесі». Рігведа (VII.88.2-6) пояснює, що саме Варуна своєю силою зробив Васіштху ріші, тобто «поетом-провидцем», посадивши його на корабель, давши змогу побачити серед моря сокровенне диво – зміну дня й ночі та дозволивши уві сні відвідати свій палац. Історія Васіштхи, який згодом викликав гнів свого покровителя, має паралель у киеворуських білинах про гусяра Садка. Варуна також називається в Рігведі «відуном, якого не обдурити» (I.24.13), «Асурою-провидцем» (I.24.14) та «мудрим» (I.25.20) і нерозривно асоціюється з мудрістю, бо в Атхарваведі (V.11.4) мовиться,

Веровання и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство, Санкт-Петербург, 1872, 309; О. Воропай, *Українські народні загадки*, Лондон, 1954, 21.

⁷⁴ М. Чмихов, *Від Яйця-Раїця до ідеї Спасителя*, Київ, 2001, 287.

⁷⁵ Ж. Дюмезиль, *Верховные боги...*, 52.

⁷⁶ Э. М. Зайкоўскі, *Месца Вялеса ў дахрысціянскім светапоглядзе насельніцтва Беларусі*, Мінск, 1998, 9.

⁷⁷ Ю. Г. Писаренко, *Велес-Волос...*, 51.

⁷⁸ Д. Я. Кудрявский, *Исследования в области древнеиндийских домашних обрядов*, Юрьев, 1904, 163; Р. Б. Пандей, *Древнеиндийские домашние обряды (обычай)*, Москва, 1990, 254.

⁷⁹ Ж. Дюмезиль, *Верховные боги индоевропейцев*, Москва, 1986, 55; R. Jakobson, *Selected Writings...*, 40.

що немає мудрішого над Варуну⁸⁰. Крім того, в Атхарваведі (V. 13.1) сказано, що Варуна, «поет неба», дав заклинання проти отрути змії⁸¹. Юрій Писаренко все ж віддає перевагу зіставленню Велеса-Волоса з Мітрою, який утворює з Варуною стійку пару у Ведах і характеристики якого в Брахманах часом збігаються з характеристиками Варуни⁸².

Шанкхаяна-гріхьясутра (I.28.15), Ашвалаяна-гріхьясутра (I.17.16) та Параскара-гріхьясутра (II.1.11) згадують, принагідно до обряду перших пострижин – чудакарани, «бороду царя Варуни»⁸³. Вона відсилає не лише до «бороди» у жнивварській обрядовості, але й до аналогічного давньослов'янського та українського обряду пострижин, щодо якого припускають зв'язок з культом Велеса і волхвуванням⁸⁴.

Важливо, що головний асура Рігведи Варуна, в якого міфологи вбачають багато спільних рис із першонародженим змієм Врітрою, також, як і Велес-Волос, пов'язаний із землею, хліборобством, з найдавнішою зерновою культурою – ячменем. Згідно з давніми трактатами, який наводить у своєму дослідженні релігієзнавець Марсель Мосс, ячмінь присвячений Варуні, завжди вважався його їжею, і до появи брахманічного обряду варунапрагхаси поїдання людьми ячмінних зерен було небезпечним, оскільки могло спричинити водянку. Вчений описує брахманічний обряд, під час якого «з голови видаляють Варуну, бога ячменю». За допомогою цього обряду звільняли тих, хто буде їсти ячмінь, від «пут», які бог міг на них накласти. Богів ячменю приносили жертви з ячменю, в якому він мешкав⁸⁵. На авторитетну думку сера Джеймса Джорджа Фрэзера, ячмінь був якщо не першою, то однією з перших зернових культур, яку почали обробляти арії⁸⁶. Джон Кі, дослідник індійської історії, також вважає, що зерновою культурою, яку вирощували арії до приходу до Індії «був, мабуть, ячмінь»⁸⁷.

⁸⁰ М. Ivanković, *New Insights...*, 57; *Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, 1: книги I—VII...*, 228; *Ригведа. Мандалы I—IV...*, 29, 31; *Ригведа. Мандалы V – VIII...*, 86, 259, 360; Ф.Б.Я. Кёйпер, *Труды...*, 130; М. Серяков, *Рождение...*, 22-25.

⁸¹ *Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, 1: книги I—VII...*, 231; G. Johnsen, „Varuṇa and Dhṛtarāṣṭra”, 260.

⁸² Ю. Г. Писаренко, *Велес-Волос...*, 116-131, 204-205.

⁸³ *The Grilyasūtras: Rules of Vedic Domestic Ceremonies*, I, Oxford, 1886, 56, 185, 302; Р. Б. Пандей, *Древнеиндийские...*, 104.

⁸⁴ Ю. Г. Писаренко, *Велес-Волос...*, 69, 86, 108, 133-134, 137, 145, 186-188; Б. А. Успенский, *Филологические разыскания в области славянских древностей: Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского*, Москва, 1982, 104, 141, 167-168, 173-174.

⁸⁵ М. Мосс, *Социальные функции священного: Избранные произведения*, Санкт-Петербург, 2000, 78, 80, 86, 97.

⁸⁶ J. G. Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, V: *Spirits of the Corn and of the Wild*, I, London, 1912, 132.

⁸⁷ J. Keay, *India. A History*, London, 2000, 36.

Те, що в брахманічних джерелах Варуна описаний як бог ячменю, може бути цілком закономірною трансформацією, якої індоарійські боги зазнали за постведичного періоду. Однак факт зв'язку Варуни з найдавнішою зерновою культурою індоєвропейців дозволяє припустити, що він був божеством землеробства вже у ведичний період, а, можливо, задовго до цього. Принаймні, бога ячменю можна виявити вже в Атхарваведі. Завдяки Моссу зрозуміло, кому присвячено замовляння «На зріст ячменю», де є рядки, в яких легко упізнати небесно-водного Варуну: «Ми закликаємо тебе, чуйного бога-ячменю, здіймися там, як небо! Будь невичерпним, як океан!» (VI.142.2). У чаклуванні «На велику кількість зерна» (III.24.4-5) знову легко впізнається Варуна, а в замовлянні народної самхіти «На удачу в оранці» згадується брахманічна дружина Варуни Вірадж, яка, згідно з коментарем, тут позначає землю. «Запряжіть орних бугаїв! Одягніть хомути! Сійте тут зерно у готове лоно! Нехай буде покірною Вірадж, нехай понесе вона тягар для нас! Хай потягнуться серпи ще ближче до стиглого зерна» (III.17.2)⁸⁸. У Рігведі (V85.3) говориться, що Варуна зрошує землю всього світу, подібно до того, як дощ зрошує ячмінь⁸⁹. За Махабхаратою (I.60.51-52), богиня хмільного ячмінного напою Сура була дочкою Варуни та Деві, старшої дружини бога й дочки Шукри⁹⁰.

У Брахманах Варуна постійно асоціюється з «кшетрою», що, як вказує індолог Тетяна Єлизаренкова, має такі значення: «поле, що обробляється», «широка місцевість», «рілля»⁹¹. При цьому знаменитий давній коментатор Рігведи Саяна розумів кшетру в дусі пізнішої традиції як «материнське лоно»⁹². У гімні Рігведи (V.62.7) слово, що обговорюється, пов'язане з Мітрою-Варуною: «Його колона з позолоченої бронзи. Яскраво сяє вона на небі, як батіг, споруджена на щасливому чи родючому місці»⁹³. Хоча згідно з Єлизаренковою, «кшетра» в РВ не оживляється і не персоніфікується, той факт, що у «кшетри» в Ведах є свій пан – кшетрасья паті⁹⁴, дозволяє припустити, що, якщо Варуна виступає в згаданих вище брахманах як кшетра, тобто поле, рілля, лоно, то й у Рігведі мається на увазі саме він. Таким чином, є всі підстави вважати, що у ведичній міфології Варуна виступав не лише хранителем вселенського закону ріти, якому слідували всі найдавніші індоарійські боги, але й як божество родючості, хліборобства, з яким співвідносилися функція підтримки сатї – істини (правди) землі. Таким же покровителем

⁸⁸ *Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, 1: книги I–VII...*, 155, 162-163, 323, 417; *Атхарваведа. Избранное*, Москва, 1989, 206, 367.

⁸⁹ Ф.Б.Я. Кёйпер, *Труды...*, 159; *Ригведа. Мандалы V – VIII...*, 86.

⁹⁰ *Махабхарата. Книга первая. Адипарва...*, 181.

⁹¹ Т. Я. Елизаренкова, *Слова и вещи в Ригведе*, Москва, 1999, 112-119.

⁹² Т. Я. Елизаренкова, *Слова...*, 119.

⁹³ *Ригведа. Мандалы V – VIII...*, 69.

⁹⁴ Т. Я. Елизаренкова, *Слова...*, 116-118, 120.

хліборобства у слов'ян слугував Велес-Волос, якому наприкінці жнив шанобливо залишали на ниві бороду з незжатих колосків у сподіванні на врожай майбутнього року.

Повеліваючи водами, Варуна насилав на тих, кого хоче покарати, водяну хворобу. З огляду на сліди антагонізму між Варуною й Індрою, що могли б відповідати протистоянню Перуна й Велеса в слов'янській міфології, важливою є історія з Бхагавата-пурани (IX.7.6) та інших джерел про те, як цар Харішчандра був «захоплений» Варуною й страждав від жахливої водянки через те, що не виконав своєї жорстокої обіцянки принести в жертву богу власного сина. Минув час, і Варуна погодився на заміну його жертви якоюсь іншою жертвою, проте вимагав саме людської жертви, рівної або вищої за царевича. Такою жертвою мав стати молодий брахман Шунахшепа, належним чином куплений і приречений на смерть. Для того, щоб не бути вбитим, Шунахшепа звертався з проханням про порятунок до різних богів, у тому числі й Варуни, який не зміг порушити власні принципи. Допоміг юнакові скинути пута Варуни лише Індра⁹⁵. Тут слід згадати, що Велес-Волос так само пов'язаний із певною хворобою, яка так і зветься – «волос», теж полягаючи в скупченні рідини, нариві, пухлині. Згадується вона вже в «Енеїді» Івана Котляревського (1798-1809) як заняття знахарок: «або і волос ізігнать» (III.16)⁹⁶. Лікування від нього називалося «виливанням волоса», і ним дійсно займалися знахарки. Для виливання брали дев'ять, три рази по дев'ять або дев'ять разів по дев'ять колосків, іноді взятих із першого зжатого снопа, а тоді, тримаючи їх нижче хворого місця або по одному прикладаючи до нього, поливали те хворе місце непочатою водою через кожен колос осібно, а потім через усі разом, примовляючи замовляння, наприклад: «Волос, волос! Вийди на колос!», або: «Волос, волос, іди на дев'ятий колос!»⁹⁷. Такою ж назвою «волос»

⁹⁵ Ж. Дюмезіль, *Мітра-Варуна: нарис про дві індоєвропейські репрезентації суверенітету*, Київ, 2019, 148-149.

⁹⁶ І. Котляревський, *Енеїда*, Київ, 1989, 48.

⁹⁷ П. Білецький-Носенко, *Словник української мови*, Київ, 1966, 84; П. П. Чубинський, *Труди...*, 124; А. Nowosielski, *Lud ukraiński*, 2, Wilno, 1857, 150; П. Ефименко, „Старосветский бандуриста, Николая Закревского”, Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник, листопад (октябрь), Санкт-Петербург, 1862, 36; И. Трусевич, „Зилле (Предания, поверия, пословицы и песни жителей Полесья)”, Киевлянин: Литературная и политическая газета Югозападного края, 107, 1865, 424; I. Kopernicki, „Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjalów zebranych przez p. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim”, Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, XI, Kraków, 1887, 214; Z. Rokossowska, „Zamawiania («zmowlania») we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim”, Wisła: Miesięcznik geograficzno-etnograficzny, 14, Warszawa, 1900, 459; М. Комаров, *Нова збирка народних малоруських приказок, прыслив'їв, помовок, загадок и замовлянь*, Одесса, 1890, 106-107; J. Talko-Hryncewicz, *Zarys lecznictwa ludowego na Rusi Południowej*, Kraków, 1893, 286; В. Ф. Боцяновский, „Заговоры против болезней, разные поверья и приметы (Село Писки

означувалася й хвороба овець диктіокаульоз у закарпатських говірках. Відповідності цієї лексеми є в болгарській, польській, російській і інших слов'янських мовах⁹⁸. Помітно, що при магічному лікуванні «волоса» велику роль відігравали вода, що уособлювала предвічні води, над якими владарював хтонічний бог, та жмут колосків, який фактично моделював «Волосову бороду» обжинкової обрядовості. У зв'язку з тією специфічною роллю, яку відігравали в культурі Велеса-Волоса волосся (шерсть), а також борода і вуса, увагу культуролога Бориса Успенського привернули також інші слов'янські назви хвороб – «щетина», «щетинка», «пошерсть», «усови», ну і, звичайно ж, «бородавки»⁹⁹. Зважаючи на важливість ячменю в хліборобських культурах давніх аріїв, вартий згадки й «ячмінець» на оці. В Україні його лікували, прикладаючи ячмінь до ока, кидаючи в піч тричі по дев'ять зернин ячменю й приказуючи: «На тобі ячменю цілу жменю!»¹⁰⁰. Ячменеві ще в Атхарваведі (VI.91) приписувалася здатність зцілювати хвороби¹⁰¹.

Таким чином, легенда про заснування міста Ніжина, яка ототожнює його з поселенням Нежати́на Нива доби Київської Русі, попри її пізню фіксацію, виглядає цікавим і важливим джерелом для вивчення слов'янського язичницького світогляду. Згідно з легендою, варяги підкорили місто і на знак покори, визнання їхньої влади, залишили на полі ниву, яку заборонили жати. Такі ж ниви вони залишали в інших підвладних містах. Ця незжата нива перегукується з етнографічно зафіксованим у XIX столітті жниварським звичаєм залишати на полі «Волосові на бороду» незжатий шматок ниви, колоски на якому заплітали й прикрашали. Численні варіанти цього ритуалу на матеріалі слов'янських

Житомирского уезда)», Живая старина, IV, Санкт-Петербург, 1895, 501; В. Милорадович, „Народная медицина в Лубенском уезде, Полтавской губернии”, Киевская старина, LXIX, январь, Киев, 1900, 60; В. Г. Кравченко, *Звичай в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: етнографічні матеріали*, Житомир, 1920, 151; А. Шкарбан, „Народна медицина Київського Полісся”, Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження, 1. Київське Полісся. 1994, Львів, 1997, 206; *Ви, зорі-зоріці...: українська народна магічна поезія (замовляння)*, Київ, 1991, 172.

⁹⁸ Й. О. Дзендзелівський, „Лексика народної ветеринарії українських закарпатських говорів”, Культура і побут населення Українських Карпат: матеріали республіканської наукової конференції, Ужгород, 1973, 232-233; Г. Попов, *Русская народно-бытовая медицина: По материалам этнографического бюро князя В.Н. Тенишева*, Санкт-Петербург, 1903, 13, 72, 171, 220, 242.

⁹⁹ Б. А. Успенский, *Филологические...*, 66-67.

¹⁰⁰ В. Милорадович, „Народная медицина в Лубенском уезде, Полтавской губернии”, Киевская старина, LXVIII, март, Киев, 1900, 377; J. Talko-Hryniewicz, *Zarysu...*, 343-344; А. Е. Бурцев, *Полное собрание этнографических трудов*, X, Санкт-Петербург, 1911, 39.

¹⁰¹ *Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, 2: книги I—VII...*, 304.

народів дозволяють побачити зв'язок завивання «Волосової (Велесової) бородини» з архаїчними обрядами та уявленнями, в основі яких лежить ідея забезпечення благополуччя та врожайності у наступному землеробському циклі. Поклоніння богу Велесу включало в себе його функції гаранта договорів і угоди, що, поряд з іншими спільними рисами, споріднювали його з ведичним Варуною, вартовим вселенського закону і при цьому теж покровителем хліборобства.

Литература

1. krakhno@ukr.net
2. А. Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание*, Киев, 1851, 457.
3. *Полное собрание русских летописей*, II. *Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии*, Санкт-Петербург, 1871, 141.
4. Н. П. Барсов, *Очерки русской исторической географии: география начальной (Несторовой) летописи*, Варшава, 1885, 161, 173, 308.
5. *Полное собрание русских летописей*, V: *Псковские и Софийские летописи*, Санкт-Петербург, 1851, 157.
6. В. Ляскоронский, *История Переяславльской земли с древнейших времён до половины XIII столетия*, Киев, 1897, 73, 169-170; *Игорь князь Северский. Поэма*, перевод Н. Гербеля, Санкт-Петербург, 1854, 60; Н. Барсов, *Материалы для историко-географического словаря России. I. Географический словарь русской земли (IX-XIV ст.)*, Вильна, 1865, 149.
7. С. Соловьев, *История России с древнейших времен*, 2, Москва, 1856, XXVI.
8. О. Огоновський, *Слово о пълку Игоревъ: Поетичний пам'ятник руської письменності XII. віку. Текст с перекладом и с поясненнями*, Львів, 1876, 64.
9. *Полное собрание русских летописей*, II. *Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии*, Санкт-Петербург, 1871, 252.
10. И.М. Долгорукий, *Славны бубны за горами, или Путешествие моё кое-куда в 1810 году*, Москва, 1870, 309.
11. О.С. Морозов, „Нариси з історії стародавнього Ніжина: 1. Археологічні старожитності Ніжина та околиць 2. Чи існував Ніжин у XIV столітті?“, *Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник*, 1(4), Київ-Ніжин, 2005, 35.
12. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*, автори І. М. Желєзняк, А. П. Корєпанова, Л. Т. Масєнко, О. С. Стрижак, Київ, 1985, 93, 167; П. П. Чучка, *Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник*, Ужгород, 2011, 265-266.

13. О. П. Знойко, *Міфи Київської землі та події стародавні*, Київ, 1989, 283.
14. И. Мандельштам, *Опыт объяснения обычаев (индо-европейских народов), созданных под влиянием мифа*, 1, Санкт-Петербург, 1882, 235-237; А. Е. Крымский, „«Волосова борода». З учено-кабінетної мітології XIX віку”, *Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності*, Київ, 1927, 74-79; К. Копержинський, „Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку”, *Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник*, 1-2, Київ, 1926, 40-48, 50; Д. К. Зеленин, *Восточнославянская этнография*, Москва, 1991, 66-70; Д. Зеленин, „«Спасова борода», східньослов'янський хліборобський обряд жнивварський”, *Етнографічний вісник*, 8, Київ, 1929, 115-116, 120-124, 127-128; Ю. З. Круть, *Хліборобська обрядова поезія слов'ян*, Київ, 1973, 35, 38-39, 41-42; О. А. Терновская, „Лексика, связанная с обрядами жатвенного цикла (материалы к словарю)”, *Славянское и балканское языкознание: карпато-восточнославянские параллели, структура балканского текста*, Москва, 1977, 80, 99, 101, 103-109.
15. С. Сабинин, „О происхождении наименований: Бояринь и Боляринь”, *Журнал Министерства народного просвещения*, XVI, Санкт-Петербург, 1837, 80.
16. С. Сабинин, „Волос, языческое божество славяно-русов, сравненное с Одним скандинавов”, *Журнал Министерства народного просвещения*, XL, Санкт-Петербург, 1843, 47-48.
17. И. Сахаров, *Сказания русского народа, собранные И. Сахаровым*, 2: Книга пятая, шестая, седьмая и осьмая, Санкт-Петербург, 1849, 44.
18. А. Н. Афанасьев, *Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*, 1, Москва, 1865, 141.
19. Е. Барсов, „Критические заметки об историческом и художественном значении «Слова о Полку Игореве»”, *Вестник Европы*, Санкт-Петербург, 1878, 73, V, 803-804; Е. В. Барсов, *Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси: Исследование*, I, Москва, 1887, 358-350.
20. О. А. Терновская, „Лексика...”, 108; *Русские крестьяне. Жизнь. Быт. Нравы: материалы «Этнографического бюро» князя В. Н. Тенишева*, 2: Ярославская губерния. часть 2, Даниловский, Любимский, Романово-Борисоглебский, Ростовский и Ярославский уезды, Санкт-Петербург, 2006, 418.
21. ¹ М. Элиаде, *Очерки сравнительного религиоведения*, Москва, 1999, 310, 321-323.

22. О. Ю. Чебанюк, „Сюжетотвірна функція концептів життя – страждання – смерть у жнивварських піснях слов'ян”, Слов'янський світ: До XV з'їзду славістів. Щорічник, 8, Київ, 2010, 68.
23. Б. А. Рыбаков, *Язычество древних славян*, Москва, 2002, 410; Ю. Г. Писаренко, *Велес-Волос в язичницькому світогляді давньої Русі*, Київ, 1997, 15, 29, 44, 47, 51.
24. Ю. Г. Писаренко, *Велес-Волос...*, 12-13, 105, 113, 127, 131-157, 161, 236; К. Д. Головщиков, *История города Ярославля*, Ярославль, 1889, 8.
25. R. Jakobson, *Selected Writings. VII. Contributions to Comparative Mythology. Studies in Linguistics and Philology, 1972-1982*, Berlin-New York-Amsterdam, 1985, 38, 41-42.
26. M. Ivanković, „New Insights on Slavic god Volosъ/Velesъ from a Vedic Perspective”, *Studia Mythologica Slavica* 22, 2019, 56.
27. F. B. J. Kuiper, *Varuṇa and vidūsaka. On the Origin of the Sanskrit Drama*, Amsterdam-Oxford-New York, 1979, 167.
28. М. Элиаде, *История веры и религиозных идей: В 3 т., 1. От каменного века до Элевсинских мистерий*, Москва, 2002, 185; Н. Güntert, *Der arische Weltkönig und Heiland: Bedeutungsgeschichtliche Untersuchungen zur indo-iranischen Religionsgeschichte und Altertumskunde*, Halle, 1923, 97; *Ригведа. Мандалы IX – X*, Москва, 1999, 281-282.
29. М. Элиаде, *Очерки...*, 389-390; М. Элиаде, *История...*, 188; М. Элиаде, *Азиатская алхимия: Сборник эссе*, Москва, 1998, 292; *Ригведа. Мандалы IX – X...*, 66; *Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, 2: книги VIII-XII*, Москва, 2007, 93, 191; *Махабхарата. Книга первая. Адипарва*, Москва-Ленинград, 1950, 87, 90; *Махабхарата. Книга вторая. Сабхапарва – Книга о Собрании*, Москва-Ленинград, 1962, 24; *Махабхарата. Заключительные книги XV-XVIII*. Санкт-Петербург, 2005, 83; Н. Lüders, *Varuna. I. Varuna und das Wasser*, Göttingen, 1951, 44; А. К. Соомарасвами, „Angel and Titan: An Essay in Vedic Ontology”, *Journal of the American Oriental Society*, 55, 4, 1935, 390-391; G. Johnsen, „Varuṇa and Dhṛtarāṣṭra”, *Indo-Iranian Journal*, 9, 4, 1966, 256, 259-261.
30. Bergaigne, *La religion védique d'après les hymnes du Rig-Veda*, III, Paris 1883, 147.
31. G. H. Sutherland, *The Disguises of the Demon: The Development of the Yakṣa in Hinduism and Buddhism*, New York, 1991, 77.
32. *Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, 1: книги I—VII*, Москва, 2005, 187.
33. В. В. Иванов, В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текста*, Москва, 1974, 31-46, 75-76, 85, 118, 138, 154.
34. Hillebrandt, *Varuṇa und Mitra. Ein Beitrag zur Exegese des Veda*. Breslau, 1877, 16, 77-78, 88-93; G. Dumézil. *Ouranos-Varuna: Étude de mythologie comparée indo-européenne*, Paris, 1934, 72; R. Jakobson, *Selected Writings...*, 41.

35. *Ригведа. Мандалы V – VIII*, Москва, 1995, 258, 359; R. Jakobson, *Selected Writings...*, 41-42.
36. Ш. Маламуд, *Испечь мир: ритуал и мысль в древней Индии*, Москва, 2005, 150, 261-262.
37. М. Серяков, *Рождение Вселенной. Голубиная книга*, Москва, 2005, 25-26.
38. *Махабхарата. Книга третья. Лесная (Араньякапарва)*, Москва, 1987, 273, 278–279, 667.
39. Б. Г.Тилак, *Арктическая родина в Ведах*, Москва, 2001, 286, 358.
40. Е. Е. Кузьмина, „Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого света”, *Средняя Азия в древности и Средневековье (история и культура)*, Москва, 1977, 37.
41. Е. Е. Кузьмина, *Мифология и искусство скифов и бактрийцев*, Москва, 2002, 24, 51; S. Lévi, *La doctrine du sacrifice dans les Brâhmanas*, Paris, 1898, 133-134.
42. *Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, 1: книги I-VII...*, 187, 429; *Атхарваведа (Шаунака): в 3 томах, 2: книги VIII-XII...*, 95.
43. В.Г. Эрман, „Ведийская религия”, *Древо индуизма. Материалы и исследования*, Москва, 1999, 49; Mackenzie C. Brown, *The Triumph of the Goddess: the Canonical Models and Theological Visions of the Devi-Bhagavata-purana*, New York, 1990, 53-60, 250-252; М. Элиаде, *Азиатская алхимия...*, 388; Р. Кайуа, *Миф и человек. Человек и сакральное*, Москва, 2003, 157.
44. R. Jakobson, *Selected Writings...*, 40; Ж. Дюмезиль, *Верховные боги индоевропейцев*, Москва, 1986, 46; W. Doniger O’Flaherty, *The Origins of Evil in Hindu Mythology*, Los Angeles, 1980, 21-22, 141, 170; М. Элиаде, *История...*, 186-187; М. Элиаде, *Очерки...*, 76-77.
45. М. Номис, *Українські приказки, прислів’я і таке інше. Збірники О.В.Марковича і других*, Санкт-Петербург, 1864, 291; П. П. Чубинский, *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряжённой Императорским Русским Географическим Обществом, 1. Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство*, Санкт-Петербург, 1872, 309; О. Воропай, *Українські народні загадки*, Лондон, 1954, 21.
46. М. Чмихов, *Від Яйця-Райця до ідеї Спасителя*, Київ, 2001, 287.
47. Э. М. Зайкоўскі, *Месца Вялеса ў дахрысціянскім светапоглядзе насельніцтва Беларусі*, Мінск, 1998, 9.
48. Д. Я. Кудрявский, *Исследования в области древнеиндийских домашних обрядов*, Юрьев, 1904, 163; Р. Б. Пандей, *Древнеиндийские домашние обряды (обычай)*, Москва, 1990, 254.
49. Ж. Дюмезиль, *Верховные боги индоевропейцев*, Москва, 1986, 55; R. Jakobson, *Selected Writings...*, 40.

50. М. Мосс, *Социальные функции священного: Избранные произведения*, Санкт-Петербург, 2000, 78, 80, 86, 97.
51. J. G. Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, V: *Spirits of the Corn and of the Wild*, I, London, 1912, 132.
52. J. Keay, *India. A History*, London, 2000, 36.
53. Т. Я. Елизаренкова, *Слова и вещи в Ригведе*, Москва, 1999, 112-119.
54. Ж. Дюмезиль, *Мітра-Варуна: нарис про дві індоєвропейські репрезентації суверенітету*, Київ, 2019, 148-149.
55. Й. О. Дзєндзелівський, „Лексика народної ветеринарії українських закарпатських говорів”, *Культура і побут населення Українських Карпат: матеріали республіканської наукової конференції*, Ужгород, 1973, 232-233;
56. Г. Попов, *Русская народно-бытовая медицина: По материалам этнографического бюро князя В.Н. Тенишева*, Санкт-Петербург, 1903, 13, 72, 171, 220, 242.
57. В. Милорадович, „Народная медицина в Лубенском уезде, Полтавской губернии”, *Киевская старина*, LXVIII, март, Киев, 1900.

NEZHATYNA NIVA: THE LEGEND ABOUT THE FOUNDING OF THE CITY OF NIZHAYN AND ITS ORIGINS

Abstract: The aim of the paper is to investigate the legend about the founding of the Ukrainian town of Nizhyn, which identifies it with the Nezhatina Niva settlement from the time of Kievan Rus. According to legend, the Varangians conquered the city and, as a sign of submission, left a field in the field, on which it was forbidden to harvest. They left the same fields in other cities. This unharvested field resonates with the ethnographically recorded harvest custom of leaving the "beard of Veles-Volos" on the field - an unharvested piece of the field, on which ears of corn are braided and decorated. The worship of the god Veles included his function as the guarantor of contracts and agreements, which linked him to the Vedic Varuna, also the protector of agriculture.

Key words: Nizhin, harvest rites, mythology, Veles, Varuna.

Rad primljen: 22.08.2023.

Rad prihvaćen: 24.09.2023.

UDK: 659:796.071

005.336.6:796.071

659.3/4:174

Pregledni rad

ETHICAL ASPECTS OF PERSONAL BRANDING OF ATHLETES

Abstract: Some athletes earn many times more profit from their sponsorship contracts than from professional contracts with their the clubs, competitions and the like. Also many of them commercialize well their popularity on internet. Creating the reputation is a hard and time consuming process which can quickly disappear with millions worth contracts with sponsors. The necessity of ethical behavior is the imperative that is imposed on athletes. It reduces the cost of business transactions, creates trust among shareholders, increases the chances that teamwork will be successful. It also keeps social capital and provides extra value for customer and reduces risks. Modern society can truly be said that it is the media society, conceived as a system of endless communication links and inter-actions which are established among its members. In this process it is the unavoidable role of mass media and it's importance. Because the modern means of this field offer the possibility of a successful personal branding.

Key words: ethics, sport, branding, image, mass media.

Introduction

The sports industry continues to grow and globalize, and sporting events provide an excellent opportunity for countries to be in the media spotlight for a short period. A well-known sports personality can easily be transferred to a product brand, and the best outcome is the connection with the branding of an entire nation. Regions, states, nations, and even entire continents actively compete in promotion, with one goal: to develop a positive association with a specific destination, especially if it is chosen to host a particular sports competition such as the Olympic Games, World Cup, basketball championships, and similar international events, becoming a strong economic driver for the host country.

In 1997, Tom Peters wrote a revolutionary article titled "The Brand Called You," Iself-improvement books, websites, and consulting services, particularly

¹⁰² PhD, Full Professor, Faculty of Law, Security and Management "Constantine the Great" Nis; Faculty of Sport Belgrade University Union "Nikola Tesla", drddasic@gmail.com; <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-8245-1117>

in the United States. So far, it seems that little of this interest has permeated the marketing discipline, whether in terms of formal research, textbook content, or academic programs [5].

This theme explores the theoretical foundations of personal marketing and personal branding, identifies some conceptual, practical, and ethical issues facing the discipline, and points out challenges that higher education faces in creating a framework in which marketing professionals can learn how to brand themselves and effectively enter the market. An exceptionally successful individual with charisma can create a cult-like a good corporate brand. A popular term for the social dimension is leadership, embodying a strong social dimension means being naturally social, a person who is called upon to make others feel good, an entertaining or kind person, an interesting personality, someone whom others admire [2].

Building a reputation is a lengthy process, created through hard work, but it can also disappear very quickly, along with multimillion-dollar sponsorship deals. Ethical promotion of products and services is a key marketing activity, usually thought of only in terms of promotion and as the sole aspect of marketing. As the range of promotional techniques expands, there is a growing need for coordinating messages and their execution. This problem has led to an increasing number of companies adopting integrated marketing communications. Integrated marketing communications represent a system through which companies coordinate their marketing communications to convey a clear, convincing, and competitive message about the organization, its products, and services [3].

In today's world, where we encounter a large number of marketing messages daily, a legitimate question arises: where is the boundary beyond which something ceases to be merely present and becomes irritating and unethical? The latest ethical challenges for brand management and the concept of branding arise at a time when a significant portion of business is facing major changes initiated by globalization, which has imposed new rules of the game [4]. This paper examines numerous illustrative analyses of the ethical aspects of personal branding for athletes. The necessity of ethical behavior is an imperative that applies to athletes as well, as it reduces the costs of business transactions, builds trust among stakeholders, increases the likelihood of successful teamwork, and preserves social capital while providing additional value to the customer and reducing risks [5].

Sport as a global phenomenon

In contemporary social sciences, the study of private life, especially the private lives of business people, has become highly intensified in recent years. In our country, the book "A History of Private Life" by Philippe Ariès and Georges Duby, in five volumes published by "Clio," has been translated. The study of

these authors emphasizes the necessity of moral behavior in private life, as behaving otherwise would negatively impact their business.

Today, sports has become a significant business, with the English Premier League being one of the strongest leagues globally, not only due to the quality of football but also because of its enormous marketing potential. In 2014, over 800,000 people visited England to watch a Premier League match. Estimates suggest that over 1.2 billion people worldwide are fans of English football. The massive attendance brought financial gains to Premier League clubs (over €942 million in 2014) and successfully branded, improved the image, recognizability, and attractiveness of the destination, Great Britain. Well-known sports personalities can also be crucial factors in creating a positive image and recognition of a nation globally [6], with Novak Djokovic being unparalleled in this role for Serbia.

If we ask who the most famous brand in Great Britain is, I am confident that the vast majority would answer Manchester United. This football team plays globally, has branded stores in Shanghai and Singapore, and goes on tours in the United States every year. David Beckham is undoubtedly the most famous player in the team's history and an excellent ambassador for the United Kingdom, according to many, despite the club's controversial decision to sell him to Real Madrid. In a temple in Bangkok, a splendid golden statue of David Beckham is placed next to the feet of Buddha, alongside other lower deities. Beckham has concluded his football career, but he remains highly sought after in the world of fashion and business. Many footballers, after ending their professional football careers, fade into obscurity, but the Beckham brand will evidently endure. Some elements are impossible to change, but others require work with the assistance of experts from various fields. Many public relations agencies, in addition to their usual services, offer individuals advisory assistance for building or affirmatively positioning themselves. The media's influence on shaping the personal image of athletes is crucial, as new media have global accessibility and reach every consumer. Personal branding is a broader category than career marketing, which is important to understand when we talk about athletes as brands. Knowledge, skills, and professionalism are the focus of career marketing, while in personal branding, we also consider the relationship with family. Certainly, the fundamental rule of brand building applies in both cases, and it involves the systematic application of appropriate marketing tools. A successful athlete who wants to build an image around their name must assess their limitations, strengths, and opportunities before implementing the appropriate marketing tools. [10].

Sports is undoubtedly a global phenomenon that has a significant impact on societies worldwide. Here are several key aspects that make sports a global phenomenon:

Universality: Sports are present in all cultures and societies, and people worldwide enjoy various sports activities. Creating a common language through sports contributes to global connectivity.

Mass Appeal: Sports such as football, basketball, athletics, and tennis have mass appeal and are followed by millions of people worldwide. Global sports events, like the Olympic Games and the World Cup, bring together people from different cultures and nationalities.

Media Reach: Thanks to modern media, sports events are broadcast live worldwide. Television, the internet, and social media enable people to follow their favorite sports and teams regardless of geographical distance.

Identity and National Pride: The success of sports teams and athletes often becomes a source of national pride. Sports events often serve as a platform for expressing national identity and solidarity.

Economic Dimension: The sports industry has a tremendous economic impact globally. Ticket sales, television rights, sports equipment, and sponsorships contribute to the global economic landscape.

Diplomacy and International Relations: Sports often play a role in international relations and diplomacy. International sports events provide an opportunity for cultural exchange and dialogue between countries.

Unity and Fair Play: Sports promote values such as unity, fair play, respect, and tolerance. These values transcend national borders and contribute to the global social fabric.

In essence, sports serve as a mechanism that brings people together from different parts of the world, bridging cultural, linguistic, and political barriers. Its global presence makes it a crucial aspect of modern society.

Ethical aspects of personal branding

Often cited as a "ubiquitous feature of modern marketing," the engagement of celebrities in advertising is said to generate significantly more favorable consumer reactions. Research shows that this type of engagement produces higher levels of attention to promotional messages, better recall and brand name recognition, as well as more favorable evaluations and intended purchases of the brand, compared to using unknown personalities. Moreover, a positive impact on a company's profitability and even stock prices has been observed. Therefore, marketers, guided by the belief that celebrities are effective ambassadors in building a positive brand or company image and enhancing competitive positions, invest substantial sums annually in signing contracts with them. However, this is not a strategy that guarantees success in every case, as it requires careful consideration of various factors [7].

Daniel Lair and a group of authors argue that within the personal branding movement, individuals and their careers are sold as brands, accompanied by promises of performance, specialized design, and marked lines for success. Since personal branding offers a remarkably open invitation to self-modification, this phenomenon calls for careful analysis and exploration. The authors suggest a correlation between parallel trends in contemporary communication and employment climates, concluding that personal branding emerges as an extreme form of a fitting response to the market [8].

One of the most significant steps in the branding process is creating the brand image. The brand image consists of a set of ideas, beliefs, and impressions that individuals or communities generally have about a particular brand. It is about how consumers perceive the brand. The image can also be defined as a set of associations that consumers have, organized to have clear meanings. With the increasing influence of globalization and markets becoming more interconnected with technological advances, the importance of how attitudes and beliefs about your brand will impact consumer decisions is growing [9].

Famous personalities can lose popularity or, worse, be caught in a scandal or humiliating situation. When NBA legend Magic Johnson publicly announced his HIV diagnosis and discussed his affairs in 1991 while married, the commercials he participated in were withdrawn, and contracts with him were not renewed. McDonald's decided not to renew the \$12 million annual contract signed with basketball star Kobe Bryant after he was accused of rape.

Some athletes earn several times more from their sponsorship deals than from their professional contracts with clubs, competitions, and the like. The question arises, is Roger Federer the greatest tennis player of all time? Is David Beckham the best footballer? Is Tiger Woods the only successful golfer from the U.S.? Of course, they are not, although they come close. What they all have in common is that they excel at personal branding; they have succeeded in commercializing their popularity and success.

Maria Sharapova, the renowned Russian tennis player, ranked as the wealthiest woman in sports from June 2013 to June 2014, despite playing only one match in 2013 due to an injury. Nevertheless, she remained the highest-paid female athlete on the planet, earning \$2.4 million from sports and an incredible \$22 million from sponsorship deals with Nike, Avon, Samsung, Tag Heuer, Evian, and Head [10].

However, when it was revealed that the world's highest-paid female athlete was using the banned substance meldonium, Nike and Porsche suspended their sponsorship deals on the same day, while Tag Heuer announced it would not renew the contract and continue collaboration with the famous tennis player. Doping involves the use of drugs or administration by an athlete or their support staff before or during a competition to enhance performance. Former French Minister of Health and Sports Roseline Bachelot accused Rafael Nadal of

failing a doping test in 2013. In the world of tennis, cases of doping are not publicly disclosed, nor the penalties imposed, but everything becomes known when a player suddenly does not participate in tournaments for several months. Rafael Nadal had a "famous injury" in 2013, during which he did not play for seven months. However, it is known that he tested positive for doping [11].

The story of the brand can be extremely effective, as it represents a significant part of the brand itself. A brand does not only offer inspiration and optimism; it also preserves and enhances heritage, motivating customers, employees, and all those connected to it. The power of a good story lies in its depth, credibility, and a message that hits the target and reaches all stakeholders. Jing Fan from Brunel University in London, a controversial scientific publisher in the field of ethical branding, notes that companies are constantly under public scrutiny lately. Regardless of what goes wrong, from small incidents to major crises, the blame falls on brands: the brand image and the company's reputation are always victims. Brands are easy targets for all the bad happenings in the company, and the reputation built over the years, with significant financial investments, can be tarnished overnight [12].

Let's recall some mistakes of top athletes. American cyclist Lance Armstrong admitted to using banned substances, leading to the stripping of all seven Tour de France titles he had won. Footballer Diego Maradona used ephedrine during the 1994 World Cup in the USA, and prior to that, he tested positive for cocaine, resulting in a 15-month ban from playing football. In 2016, it was reported that American swimmer Ryan Lochte and his friends were robbed in Rio de Janeiro. It was later revealed that Lochte had fabricated the story, presumably for insurance purposes and to deflect attention from his poor athletic performance. The ultimate result was gaining public attention but in a negative light [13,14].

Ethical aspects of personal branding play a significant role in today's society, where individuals increasingly build their personal brands to stand out and achieve success. Here are several key ethical questions that often arise in relation to personal branding:

Authenticity: The ethical question of authenticity arises when individuals present themselves in a way that is not consistent with their real values, skills, or experience. Pretending or exaggerating to create an illusion can lead to a loss of trust from the audience.

Accuracy of Information: Personal branding often involves sharing information about oneself through various media. Ethical issues arise when this information is inaccurate or intentionally presented in a way that can deceive the audience.

Manipulation of Perception: Every personal branding strategy aims to shape the public's perception of the individual. However, manipulation or misuse of

marketing techniques to create an inaccurate or misleading image can spark ethical controversies.

Social Responsibility: Personal brands often have a significant impact on society. Ethical questions arise when individuals fail to recognize their social responsibility or when they use their influence in a way that can negatively affect the community.

Privacy and Boundaries: Establishing boundaries between personal and professional life is a key ethical issue in personal branding. Sharing private information can cause problems if boundaries are not clearly defined.

Targeted Groups and Manipulation: Targeting specific audience groups can be an ethical issue if it involves manipulating emotions or stereotypes to achieve a certain marketing goal.

Social Justice: Questions of social justice may arise if personal branding supports or advocates values that contradict principles of social justice or if it ignores important social issues.

At the end, building a personal brand carries responsibility and requires careful management to preserve ethics and integrity. Individuals engaged in personal branding should be aware of the consequences of their actions and strive to build authentic and responsible brands.

Conclusion

Athletes are now expected to be entertainers and easily available in a variety of ways, and athlete branding is becoming more and more important. Many fans follow their favorite sportsmen on many platforms thanks to social media, and they're always seeking for ways to interact and engage. Building trusting connections with fans is important, and having a positive athlete brand may help an athlete succeed and remain relevant outside of their sport through endorsements, sponsorships, and post-career opportunities [15]. Although doping is most popular in sports, it did not initially arise for sporting results. It is believed to have been first used by soldiers in wars to artificially increase endurance and courage in certain battles. As seen in numerous examples, some athletes faced bans from further competition, questioned their future professional careers when it was discovered that they were using prohibited substances. However, in addition to that, they also lost their multimillion-dollar sponsorship deals.

Modern society can rightfully be called a media society, understood as a system of countless communication links and interactions among its members. In this process, the role and significance of mass media are unavoidable, as contemporary media provide the opportunity for successful personal branding. Modern media, with the help of public relations experts, can subtly create the media reality that suits them. In contemporary media environments rich in

manipulation tools, there are excellent opportunities for those who want to use them for their purposes. Media manipulation often shapes public opinion through spinning, where information about events and personalities is manipulated. "Using modern achievements in the media field, there are multiple truths, depending on the creator's message capabilities and the recipients' readiness, regardless of the geographical specificity of the situation and the topic".

References

- [1] Ifan D., Shepard, H. (2005) From Cattle and Coke to Charlie: Meeting the Challenge of Self Marketing and Personal Branding., *Journal of Marketing Management*, Volume 21, Issue 5-6, pp.589-606. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1362/0267257054307381-> (1.11.2023).
- [2] Dašić, D., & Jeličić, G. (2016). Marketing of personality and/or sportsmen personal branding. *SPORTS, MEDIA AND BUSINESS*, 2(2), 51–57. Retrieved from <https://www.smb.edu.rs/index.php/smb/article/view/90>
- [3] Dašić D., (2014) Etički aspekti marketing miksa neprofitnih organizacija, *Poslovna ekonomija*, god 8, br. 2/2014- 315-330
- [4] Dašić D., (2014), Etički aspekti elemenata brend miksa, *Kultura polisa*, god. XI br. 25, 163-180
- [5] Dašić, D., Ratković, M., Pavlović, M. (2021) Commercial aspects Personal branding of athletes on social networks. *Marketing*, Vol 52, br 2, 118-132. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-3471/2021/0354-34712102118D.pdf>,
- [6] Dašić D., (2013) *Etički aspekti različitih vidova brendiranja sa osvrtom na međuzavisnost posebnih vidova brendiranja*, doktorska disertacija, Alfa univerzitet.
- [7] Starčević, S. (2007), Angažovanje poznatih ličnosti i izgrađivanje imidža. *Marketing*, 38(1-2).25-34
- [8] Lair, D. J., Sullivan, K., Cheney, G. (2005). Marketization and the Recasting of the Professional Self The Rhetoric and Ethics of Personal Branding“, *Management Communication Quarterly*, February, vol. 18 no. 3, pp. 307-343. <http://mcq.sagepub.com/content/18/3/307.short>, (25.10.2023.)
- [9] Dašić, D. (2014). Kobrendiranje kompanija i sportista–sinergija uspeha U: Zbornik radova, „*Menadžment u sportu*“, Fakultet za Menadžment u sportu, univerzitet Alfa, Beograd, str. 79-88.
- [10] Dašić D., Kostadinović G., Stanković M. (2023) Ethical aspects of science and scientific knowledge. *International Journal of Cognitive Research in*

Science, Engineering and Education (IJCRSEE), 11(2), 343–350.
<https://doi.org/10.23947/2334-8496-2023-11-2-343-350/>

- [11] „Najveće zlo savremenog sveta-doping“,
[http://mondo.rs/a602783/Top-Liste/Sport/Najvece-zlo-savremenog-sporta-doping.html\(12.10.2023\)](http://mondo.rs/a602783/Top-Liste/Sport/Najvece-zlo-savremenog-sporta-doping.html(12.10.2023))
- [12] Ying, F. (2005). Ethical branding and corporate reputation, *Corporate Communications, An International Journal*, Volume 10, Number 4, pp. 341-350.
- [13] Dašić, D (2015) Kinematografija u funkciji stvaranja negativnih stereotipa o Srbima, *Sociološki pregled*, vol. XLIX, no. 1, 25–46
- [14] Ratković, M., Dašić, D. (2018) Marketing u sportu-sa elementima industrije sporta. Visokaškola modernog biznisa. Beograd.
- [15] Huttunen, H. (2021) Personal Branding of Athletes: Examining the factors influencing the personal brand equity of an athlete on social media.
<https://urn.fi/URN:NBN:fi:aalto-202105096577>

ETIČKI ASPEKTI PERSONALNOG BRENDANJA SPORTISTA

Rezime: Pojedini sportisti zarađuju mnogo više novca od svojih sponzorskih ugovora nego od profesionalnih ugovora sa svojim klubovima, takmičenjima i slično. Takođe, mnogi od njih uspešno komercijalizuju svoju popularnost na internetu. Stvaranje reputacije je težak i dugotrajan proces koji može brzo nestati zajedno sa ugovorima vrednim milionima sa sponzorima. Neophodnost etičkog ponašanja je imperativ koji se nameće sportistima. Smanjuje troškove poslovnih transakcija, stvara poverenje među akcionarima, povećava šanse za uspešan timski rad. Takođe održava društveni kapital i pruža dodatnu vrednost za korisnike, smanjujući rizike. Savremeno društvo zaista može biti nazvano medijskim društvom, osmišljenim kao sistem beskrajnih veza i interakcija koje se uspostavljaju među njegovim članovima. U ovom procesu neizbežna je uloga masovnih medija i njihov značaj. Jer moderna sredstva u ovoj oblasti pružaju mogućnost uspešnog ličnog brendiranja.

Ključne reči: etika, sport, brendiranje, imidž, masovni mediji.

Rad primljen: 22.07.2023.

Rad korigovan: 14.08.2023.

Rad prihvaćen: 20.09.2023.

UDK: 364.63-027.553

364.642:343.54/.55

Pregledni rad

FAMILY VIOLENCE NEGATIVELY AFFECTS ALL FAMILY MEMBERS INVOLVED

Rezime: Family violence includes violence that occurs between family members - parents, intimate partners, siblings or family members of multiple generations, and grandparents. Witnessing family violence refers to situations in which a child witnesses frequent and prolonged verbal or physical violence between parents or other family members. Family violence is considered to be all threatening, coercive or controlling actions used by one family member towards another. Family violence may occur between two or several family members, but it inevitably affects all members of that family. Although child abuse and domestic violence are separated as forms of violence, it is important to point out that they are usually not mutually exclusive. Therefore, a child should be considered a victim, even if he is not the primary victim, when he hears or witnesses constant arguments or physical violence between parents or other family members. In these situations, it is considered that the child is experiencing mental or emotional abuse, which is why he has an increased risk of becoming violent himself. In addition, both the child and the adult may hold themselves responsible for the violent behavior, especially if the perpetrator of the violent behavior convinces them of this. Given that they are in a situation that requires the help of other people, and because of their own responsibility that they feel even though it does not exist, health and psychological difficulties or an anxiety disorder may appear that greatly disrupt the daily life of people who experience violence and thus prevent them from working what they would like.

Ključne reči: Family, Violence, Parents, Siblings, Victims, Children, Safety, Crime.

Introduction

Social sciences points of view see victimization and execution from the focal point of the impacts of societal structures [1]. Social learning hypothesis could be a prevalent informative system. The hypothesis sets learning happens in a

¹⁰³ Independent Researcher, E-mail: sinisa.franjic@gmail.com

social setting and through the perception of others. Particularly, people learn information and behavior by observing others inside the setting of social intuitive. People learn violence through both the encounter of and presentation to violence. Violence is learned through the social encounters of the family. Seeing and encountering violence in one's family of beginning can send the message that violence is a suitable strategy for settling strife which the solid can prey on the weak.

Family violence and sexual irritating are habitually, but not continuously, related [2]. There are one of a kind contrasts as well as key ranges of cover: (i) family violence that does not include sexual offending, (ii) family violence that includes sexual offending, and (iii) sexual insulting that happens exterior of a family setting. Almost 30–40% of sexual attacks happen inside the setting of family and domestic violence, in spite of the fact that this rate is likely to be higher in case you incorporate hint accomplice sexual restraint. Victim-survivors of family savagery, as the term shows, are manhandled by individuals they know—intimate accomplices, quick or expanded family individuals. Victim-survivors of sexual irritating are moreover ordinarily abused by individuals they know. Perpetrators are regularly insinuate accomplices and family individuals but there are moreover broader connections between perpetrators and victim-survivors (e.g., companions, associates, colleagues) and in a few cases they may be complete strangers. The last mentioned cases ordinarily get the foremost consideration within the public arena.

Family Violence

Family violence is more unmistakable in lower-class homes than within the other social echelons of society [3]. This does not mean that such crimes are interesting to the lower classes, but as it were that family violence excessively plagues that social stratum. The stresses of destitution, welfare presence, destitute lodging and instruction, restricted openings, and comparative viewpoints of life on the foot rungs of the social stepping stool without a doubt contribute intensely to family violence.

Struggle hypothesis is valuable for translating much family violence. The essential victims of such violence, women and children, as a rule have small control in connection to that of their aggressors. Classical hypothesis moreover has been utilized to clarify family violence; the nonattendance of serious dangers of discipline may be a calculate in a few cases. Maybe holding the foremost informative control are social learning hypotheses as proposed by the intergenerational character of much family violence. In whole, a wide assortment of speculations appear to hold guarantee for understanding violence coordinated against family individuals. At the same time, it appears essential to distinguish more clearly between the assorted shapes of elderly abuse some time recently looking for hypothetical understanding.

Family savagery is additionally called domestic violence, and inside the category of domestic violence analysts allude to child abuse, maltreatment, neglect, sibling violence, and elderly abuse, to title but some terms [4]. Family violence alludes to any assault, terrorizing, battery, sexual assault, sexual battery, or any criminal offense coming about in individual injury or passing of one family or family part by another who is or was dwelling within the same single-dwelling unit. The term “battering” is regularly utilized in a marginally more particular design to portray physical violence in hint or family connections, either amid a dating relationship, marriage or organization, or separation and separate or within the care of children.

Criminologists and treatment suppliers are not concerned as it were with the “violence” viewpoint, however. Many victims encounter mental harm, and in some cases, what happens in this zone isn't fundamentally physical harm—it may be as it were mental. Stalking may be a great outline; it may include no physical hurt, however, a few analysts incorporate it beneath the term “domestic violence”. To qualify as the criminal offense of stalking, most statutes require that the behavior advance fear within the victim. Be that as it may, investigate documents that people who stalk frequently don't expected to panic the victim. Rather, their objective is reunification. Another case of abuse that's not physical is progressing verbal abuse, which is rarely studied. In any case, psychological abuse isn't disregarded in that literature. In this way, a few analysts characterize family violence as “an continuous, weakening encounter of physical, mental, and/or sexual abuse in the home, related with increased separation from the exterior world and constrained individual opportunity and openness to resources”. In any case, in any case it is characterized or anything phrasing is used, at the heart of family violence is more often than not the perpetrator's abuse of power, control, and authority.

Sexual Violence

Violence against women could be a unavoidable issue in society and reacting suitably to those who encounter such violence and those who execute it could be a consistent challenge for social work, health and related callings nowadays [5]. Men's violence against women takes numerous forms counting, but not confined to, household abuse, assault and sexual violence, child abuse, sex work/prostitution and trafficking and so called ‘honour’ crimes. This violence influences adult women, youthful and adolescent women and children and does not segregate by ethnicity, sexuality or course. It is, in any case, the case that specific groups of women have specific needs in connection to the violence they encounter and this volume will depict the issues likely to be relevant to women as a entirety, and the issues that are particular to specific groups of women.

Once a victim reports her encounters to the police, it isn't programmed that her encounter will in reality be recorded and taken after up as a crime [6]. This prepare is impacted by a number of components other than a victim's readiness

to arraign. These components incorporate: how violent crime is characterized in enactment, whether person police officers consider the occurrence detailed to them to fit the criminal code definition of a crime, individual predispositions of person police officers and prosecutors as to what constitutes a “legitimate” victim of sexual violence or hint accomplice violence deserving of serious consideration, societal level predispositions against female victims, arrangements of nearby police and prosecutors, and recognitions of the probability of a effective arraignment. In spite of the fact that this prepare appears on the surface to be clear, i.e., either a crime has happened or not which is at that point recorded appropriately, cases including violence against women are not continuously managed with in a direct way.

Victims

Family violence contains a significant, long-lasting impact on its victims [7]. All victims report a sense of loss of self-esteem. Battered companions, abused children, and abused elders all feel disgrace and weakness as a result of the abuse. Numerous victims of abuse fault themselves, feeling that on the off chance that they had as it were satisfied the abuser, he or she would not have had to resort to violence.

Low self-esteem is common for victims of physical and sexual child abuse. These children don't have the capacity to get it the elements of child abuse and so create a negative see of themselves. Numerous victims of sexual abuse not as it were fault themselves but too create a self-hatred that leads to expanded defenselessness and issues in altering as they develop. Victims of intimate partner abuse are commonly debased as unfit and unworthy by the abuser. Consistent feedback and the abused person's failure to break the intergenerational transmission of violence lead to a need of certainty in themselves and a feeling of mediocrity. The elderly are as of now distraught since of the aging process, and abuse as it were increments their loss of selfconfidence.

Victims of family violence have trouble trusting others. Thereis maybe no greater betrayal of believe than that experienced by children who are sexually abused by family individuals. Not as it were did a family member commit sexual acts with the child, but also other family individuals may have known approximately the abuse and failed to secure the child. Survivors of sexual abuse have inconvenience creating near connections as they develop. Victims may accept that by not trusting others, they can avoid being sold out or harmed once more. Numerous women who have endured hint accomplice abuse during a marriage are actually reluctant to enter into another relationship.

Victims of family violence who are also recent victims of sexual assault must be advertised an evidentiary examination and the standard physical prove collection per state convention [8]. In ordinary cases of family violence, physical prove, when appropriate, ought to moreover be collected and turned

over to police utilizing the format stipulated by sexual attack conventions. Suitable examples incorporate torn or grisly clothing, saliva from bite marks, and bullet, glass, or other weapon fragments. All prove ought to be set in paper (not plastic) packs to avoid bacterial excess and deterioration of the example. As with photos from sexual assaults, exchange of this fabric must be archived through a composed “chain of evidence.”

Documentation of family violence within the restorative chart may be the as it were composed prove of abuse, and may play a pivotal part in helping the persistent. Fitting documentation by the doctor can be pivotal in ensuing legitimate procedures against the culprit or in child guardianship cases. Numerous district attorney workplaces record charges against perpetrators of family violence based exclusively on carefully recorded therapeutic, defensive benefit, and police records, and don't require that the casualty press charges or affirm in court against the perpetrator. Clear physician documentation can make or break a case in these circumstances.

Perpetrators

Working with parents and children when child abuse affirmations have been made post-separation and separate can be very difficult [9]. The reasons are not secretive: all family individuals are the captives of the annihilation of parental division and separate, and of the outrage and instability that they create. The affirmations of abuse bring advance trouble and pressures. Numerous of the families have histories of other family violence, residential violence and sibling violence, and many family individuals have been rough to individuals exterior the family. A climate of violence encompasses numerous of these families.

Working with clients who are perpetrators of violence, a few of which is incurred on the experts, is exceptionally difficult—especially since there's small acknowledgment of this component within the work. The cloud clouding the violence in these families has crippled improvement of procedures for working with them. In any case, there are techniques to utilize, starting with a acknowledgment of the existence of the violence in these families, amplifying to comprehensive common avoidance arrangements within the work environment and counting instruction and back of the experts by their utilizing association.

Other factors can compound the troubles of these families, counting the wide ethnic and racial differing qualities of parents within the community and the issues of mental incapacity, psychiatric illness and substance abuse.

Criminal Investigation

Victims of violent behavior within the family choose to report as it were in circumstances where their life and body are in coordinate threat, and they already endured violence due to disgrace and fear of the perpetrator's revenge [10]. Also, the more prominent portion of the disclosure of this criminal offense comes about from the criminal examination for another criminal offense, for

illustration the criminal offense of kill, genuine substantial damage, risk or one of the criminal offenses committed against children.

After the activities of the primary operation, the police officers collect the information and data fundamental to identify and demonstrate the criminal offense, and for this reason they conduct an meet with the victim and the perpetrator, conceivable witnesses, people who have information of the criminal offense (neighbors, relatives, doctor, social worker, school on the off chance that they are school-age children within the family, etc.), therapeutic documentation is collected, police records are checked in arrange to decide past criminal acts of rough behavior within the family or other criminal acts to the burden of family individuals. On the off chance that the perpetrator legally or wrongfully possesses a weapon, it'll be briefly reallocated, and in the event that it could be a address of lawful ownership of a weapon, the strategy for reallocation of the permit to keep or keep and carry a weapon is started. The culprit of savagery is brought to the police premises for detainment, and depending on the circumstances, after the criminal examination is completed, he is discharged or brought some time recently a judge. In cases where a minor has been harmed by domestic violence or was show at the commission of violence, criminal officers for adolescent misconduct take over the activity due to doubts that it may be a criminal act. After completing the criminal examination, they get ready a notice for social welfare care by which he is educated almost what has been attempted and set up, and for the purpose of conceivable encourage social-intervention methods and the taking of measures from their competence. During the aforementioned procedure, police officers are obliged to advise the casualty around the advance course of the strategy, around his legal rights and forms of help.

Safety

Safety arranging could be a prepare that's educated by chance appraisal in which victims make plans to advance their safety which of their children, pets, and others in their care [11]. Effectivesafety arranging ought to incorporate a thought of safety-promoting procedures that address progressing security dangers in the event that a survivor is choosing to stay with an abusive partner, and particular dangers which will emerge within the setting of relationship end. Investigate has reliably appeared that a survivor's chance of extreme and possibly deadly savagery is raised amid the period of relationship end, so basic care must be given to tending to increased hazard which will emerge when a survivor is within the dynamic prepare of clearing out his or her accomplice.

Safety arranging is most compelling when utilized in conjunction with hazard evaluation to tailor securitytechniques to the particular risks most important to a survivor in his or her person circumstances. It is critical to keep in mind that survivors may contrast not as it were within the particular dangers postured by

their abusers, but moreover within the assets accessible to the survivors to address those dangers.

The particular frame a safety arrange takes must also be guided by the special circumstance of the survivor. For example, having a composed safety arrange may be unsafe for a victim who does not have get to to a secure area to store the arrange absent from the abuser. In such a case, security arranging may be most successful by centering on a littler number of spaces in which the survivor sees the most noteworthy hazard and committing those perspectives to memory. Safety plans may take distinctive shapes depending on the one of a kind instructive needs of survivors.

In the event that the survivor does not desire to promptly take off the circumstance, safety planning ought to include a thought of safety within the physical environment (e.g., is there some place within the house that the survivor can go to safely partitioned from the abuser, what is the physical format of the domestic and what are conceivable elude courses in case the survivor has to promptly take off, does the survivor have get to to a car or other transportation, are there neighbors that the survivor trusts sufficient to enroll in security endeavors). Safety planning may too incorporate an appraisal of the individuals within the survivor's support arrange and the supports they are able to supply (e.g., emotional support, monetary support, tangible support such as child care or transportation).

Courts

Jurisdiction refers to the authority given by law to a court to undertake cases and run the show on lawful things inside a specific geographic zone and/or over certain sorts of legitimate cases [12]. State gracious courts by and large have ward over things inside that state. For case, prevalent courts (moreover called locale or province courts in a few states) for the most part have sole control of claims for bigger entireties of cash, household relations (divorces), probate of bequests of expired people, guardianships, conservatorships and trials of felonies. In a few states probate and certain other things are inside the purview of so-called surrogate courts. Metropolitan courts (or other local courts) have purview over cases including lesser sums of cash, misdemeanors (crimes not punishable by state jail), activity things, and preparatory hearings on crime charges to decide on the off chance that there's adequate prove to warrant a trial by the superior court. A few states have police courts to handle misdemeanors.

Whereas the jurisdiction and structure of each court contrasts, the subject matter that falls beneath family violence and insinuate partner violence regularly overlaps. In other words, there's variety within the way certain states select to handle certain sorts of family violence. For example, family courts listen generally cases including child abuse, neglect, and elder abuse as these drop beneath the broader umbrella of 'family matters.' In a few states, in any case, a suspected case of child abuse seem conceivably end up in either a criminal court

or the adolescent equity framework depending on the charges and quality of the evidence. In an exertion to assist characterize and clarify qualifications among cases including family violence and hint accomplice violence, numerous purviews have actualized domestic violence courts. These changes have enabled the legal framework to basically criminalize particular acts of family violence instead of concede purview to gracious and family courts where potential sanctions vary essentially and are treated as civil violations. For purposes of this area, more noteworthy consideration is committed to cases inside residential violence courts (whose roots can be followed to problem-solving courts) where cases are criminally charged.

Conclusion

Family violence negatively affects all family members involved. Thus, children who witness violence are often victims of violence themselves. Exposure of children to violence in the family often results in learning violent behavior as a way to solve problems, and therefore an increased risk for developing violent behavior in adulthood. Also, women who witnessed or were victims of family violence during childhood are at an increased risk of becoming victims of partner violence in adulthood.

References

1. Amar, A. F. (2016.): „Theories of Violence – Victimization and Perpetration“ in Amar, A. F.; Sekula, L. K. (eds): „A Practical Guide to Forensic Nursing - Incorporating Forensic Principles Into Nursing“, Sigma Theta Tau International, Indianapolis, USA, pp. 86. – 87.
2. Hamilton, G.; Tidmarsh, P. (2023.): „The Intersections of Family Violence and Sexual Offending“, Routledge, Taylor & Francis Group, Informa Business, Abingdon, UK, pp. 1.
3. Brown, S. E.; Esbensen, F. A.; Geis, G. (2010.): „Criminology - Explaining Crime and Its Context, Seventh Edition“, Anderson Publishing, LexisNexis Group, New Providence, USA, pp. 411. – 412.
4. Bartol, C. R.; Bartol, A. M. (2017.): „Criminal Behavior - A Psychological Approach - Global Edition, Eleventh Edition“, Pearson Education Limited, Harlow, UK, pp. 290.
5. Lombard, N.; McMillan, L. (2013.): „Introduction“ in Lombard, N.; McMillan, L. (eds): „Violence Against Women - Current Theory and Practice in Domestic Abuse, Sexual Violence and Exploitation“, Jessica Kingsley Publishers, London, UK, pp. 7.
6. Johnson, H.; Ollus, N.; Nevala, S. (2008.): „Violence Against Women - An International Perspective“, Springer Science+Business Media, LLC, New York, USA, pp. 145.

7. Wallace, H.; Roberson, C.; Globokar, J. L. (2019.): „Family Violence - Legal, Medical, and Social Perspectives, Ninth Edition“, Routledge, Taylor & Francis Group, Informa Business, New York, USA, pp. 26.
8. Sachs, C. J. (2005.): „Child abuse, elder abuse, intimate partner violence“ in Mahadevan, S. V.; Garmel, G. M. (eds): „An Introduction to Clinical Emergency Medicine“, Cambridge University Press, New York, USA, pp. 615. – 616.
9. Brown, T.; Alexander, R. (2007.): „Child Abuse and Family Law - Understanding the Issues Facing Human Service And Legal Professionals“, Allen & Unwin, Crows Nest, Australia, pp. 127.
10. Pavišić, B.; Modly, D.; Veić, P. (2012.): „Kriminalistika – Knjiga 2 (Criminalistics – Book 2)“, Dušević & Kršovnik, Rijeka, Croatia, pp. 196. – 197.
11. Donnelly, E. A.; Levin, D. S.; Barrett, B. J. (2021.): „Intimate partner violence“ in Cone, D. C.; Brice, J. H.; Delbridge, T. R.; Myers, J. B. (eds): „Emergency Medical Services - Clinical Practice and Systems Oversight, Third Edition, Volume 1“, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, USA, pp. 490.
12. Ross, L. E. (2018.): „Domestic Violence and Criminal Justice“, Routledge, Taylor & Francis Group, Informa Business, Boca Raton, USA, pp. 127. – 128.

NEGATIVAN UTICAJ NASILJA NA PORODICE

Sažetak: Porodično nasilje obuhvata nasilje koje se dešava između članova porodice - roditelja, intimnih partnera, braće ili sestara ili članova porodice različitih generacija, uključujući i bake i deke. Svedočenje porodičnom nasilju odnosi se na situacije u kojima dete svedoči čestom i dugotrajnom verbalnom ili fizičkom nasilju između roditelja ili drugih članova porodice. Porodično nasilje obuhvata sve preteće, prinudne ili kontrolirajuće radnje koje jedan član porodice koristi prema drugom. Porodično nasilje može se dešavati između dva ili više članova porodice, ali neizbežno utiče na sve članove te porodice. Iako se zlostavljanje dece i partnersko nasilje razdvajaju kao oblici nasilja, važno je napomenuti da obično nisu međusobno isključivi. Stoga dete treba smatrati žrtvom čak i ako nije primarna žrtva, kada čuje ili svedoči stalnim svađama ili fizičkom nasilju između roditelja ili drugih članova porodice. U tim situacijama smatra se da dete doživljava mentalno ili emotivno zlostavljanje, zbog čega ima povećan rizik da postane nasilan sam prema sebi. Osim toga, kako dete tako i odrasla osoba mogu se osećati odgovornim za nasilno ponašanje, posebno ako ih počinitelj nasilnog ponašanja uveri u to. S obzirom da su u situaciji koja zahteva pomoć drugih ljudi i zbog odgovornosti koju osećaju, iako ona ne

postoji, mogu se pojaviti zdravstveni i psihološki problemi ili poremećaj anksioznosti koji znatno remete svakodnevni život ljudi koji doživljavaju nasilje i tako ih sprečavaju da rade ono što bi želeli.

Ključne reči: Porodica, Nasilje, Roditelji, Braća, Sestre, Žrtve, Deca, Bezbednost, Kriminal

Rad primljen: 27.08.2023.

Rad prihvaćen: 04.10.2023.

UDK: 94(497.1)"1941/1944"

355.257.7(497.115)"1944"

Pregledni rad

BEKSTVO U SVITANJE

Oslobađanje zarobljenih savezničkih vojnika od strane četnika kod Leposavića novembra 1944. godine

Rezime: Početkom novembra 1944. godine je u napadu četnika na nemačku kolonu koja se povlačila iz Grčke oslobođena grupa savezničkih zarobljenika. O ovom događaju imamo više izvora, počev od izjava samih zarobljenika koji navode noćni okršaj, sve do tvrdnji da se radi o jednoj od najvećih zaseda na nemačke snage u kojoj su im naneseni ogromni gubici. Da bismo razumeli situaciju potrebno je da uporedimo sve izvore o ovom događaju, ali i da objasnimo odnose između četnika, Nemaca i Saveznika krajem 1944. godine.

Ključne reči: Drugi svetski rat u Jugoslaviji, JVuO, četnici, Živojin Žika Marković, saveznički zarobljenici, 15th Army Air Force, Special Boat Service, nemačka okupacija.

Увод

Tokom Drugog svetskog rata sa teritorije Jugoslavije je evakuisano preko 2500 savezničkih avijatičara. Oni su odmah po povratku u bazu ispitivani o okolnostima njihovog bekstva, i ta svedočanstva su u velikoj većini sačuvana. Osim toga, kako su avijatičari smatrani elitom oružanih snaga, objavljeno je i dosta memoarskih radova, što sveukupno daje vrlo celovitu sliku njihovog spašavanja.

Od strane četnika je prihvaćeno svega oko 20% evakuisanih avijatičara¹⁰⁵, međutim okolnosti u kojima su se avijatičari našli zbog odnosa četnika sa Saveznicima su bile vrlo komplikovane, te se zbog toga u literaturi ovome posvećuje dosta prostora. Takav je slučaj sa misijom Halijard tokom koje je evakuisana većina savezničkih begunaca od strane četnika. Međutim, manje je poznato da su avijatičari koji su evakuisani od strane četnika van misije Halijard imali daleko zanimljivija i opasnija iskustva. Primer grupe zarobljenih američkih avijatičara i britanskih vojnika koji su oslobođeni novembra 1944. kod Leposavića je jedan od takvih slučajeva, koji je uz to dobro pokriven dokumentima.

¹⁰⁴ Srpski naučni centar, Beograd, vathra@yahoo.com

¹⁰⁵ Miloš Bojanić, *Evakuacija savezničkih avijatičara iz Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata*, (Zbornik narodnog muzeja XLIX, Narodni muzej Čačak, Čačak 2019.), strane 91-102

Tokom jeseni 1944. situacija na Balkanu je bila kompleksna. Zbog prodora Sovjeta u Rumuniju, Nemci su doneli odluku o povlačenju iz Grčke. Saveznička avijacija je uz pomoć jugoslovenskih partizana to otežavala. Situaciju je dodatno komplikovalo to što je Bugarska prešla na stranu saveznika. Na ruti povlačenja Nemaca iz Grčke su bile i brojne jedinice JVuO, koje su iako prosavezničke, tokom 1944. godine sklopile više sporazuma o saradnji sa Nalcima protiv snaga NOVJ koje su prodirale u Srbiju.

Među Nalcima koji su se povlačili iz Grčke se nalazila i jedna grupa savezničkih zarobljenika. Ova grupa je bila sačinjena od savezničkih vojnika koji su zarobljeni prethodnih meseci. Tokom američkog bombardovanja Soluna 24. septembra 1944. oborena su dva američka bombardera B-24 iz 485. bombarderske grupe. Avion 42-50755 je pogođen iznad cilja i prepolovio se u vazduhu. Preživela su samo dva člana posade, 1st Lt Joe Hackler i S/Sgt Dale Morrison, koji su zarobljeni¹⁰⁶. Posada aviona 42-78330 je bila srećnija - svi su iskočili iz oštećenog aviona, pri čemu je pilot našao utočište kod grčkih gerilaca. Ostalu devetoricu su zarobili Nemci: F/O Alex Vroblecky, 2nd Lt William Meeks Jr, 2n Lt William McLean, S/Sgt Robert Burling, S/Sgt Wilson Leon, Cpl Homer Jones, Cpl Edward Czakoczi, Cpl Orville Kingsberg, Cpl Reginald Lyons¹⁰⁷. Grupa američkih avijatičara je sprovedena ulicama Soluna u pratnji nemačkih čuvara. Okupljeni Grci na ulicama su ih bodrili. Dva dana kasnije, 28. septembra su poslani vozom za Budimpeštu.

Oba kraka pruge Solun-Beograd su bila pod stalnim napadima. U napadima američkog vazduhoplovstva u septembru srušen je i železnički most kod Kraljeva, čime je prekinut krak pruge koji je išao preko Kosovske Mitrovice. Da bi zaobišli oštećene delove pruge, vozovi bi prišli oštećenim delovima pruge sa obe strane, što je bliže moguće i prešli presečenu deonicu pešice ili automobilskim prevozom. Međutim, ovaj način je verovatno pružao mogućnost bekstva zarobljenicima.

Do Skoplja zarobljenici stigli tek 4. oktobra. Za to vreme su od hrane imali nešto konzervi koje su dobili pred put, kao i blagu razvodnjenu supu. Posle dva dana u zatvoru u Skoplju su nastavili put. Uz česta stajanja, uspeali su da prođu Kosovsku Mitrovicu. Njihov voz je bio manje prioritetan u odnosu na vozove sa opremom i izbeglicama, i često je stajao da bi ih propuštao. Pošto nije bilo moguće da nastave put, posle 12 dana u vozu, ova grupa je 18. oktobra vraćena u Kosovsku Mitrovicu i smeštena u školu koja je pretvorena u zatvor. Tamo su ostali 19 dana. Petog novembra su nastavili put – ovog puta pešice. U grupi koja je krenula se nalazio 21 zarobljenik - pomenutih 11 američkih avijatičara, pet britanskih, četiri sovjetska zarobljenika kao i jedan bugarski oficir. Imena britanskih zarobljenika su bila: Sgt John Lodwick, Cpl J. R. Nixon (oboju iz SBS – Special Boat Service), Pvt T. Chiverton, L/Cpl R. Brooks,

¹⁰⁶NARA, Washington, USA, RG92, M1380, Missing Air Crew Reports of the USAAF, 1942-1947, MACR izveštaj broj 8952

¹⁰⁷NARA, Washington, USA, RG92, M1380, Missing Air Crew Reports of the USAAF, 1942-1947, MACR izveštaj broj 8951

Capt Geoffrey Brookes. U pratnji se nalazilo 12 nemačkih stražara, 12 italijanskih fašista kao i tri policijska psa. U koloni je bilo i nekoliko zaprežnih kola¹⁰⁸.

O daljim događajima imamo tri svedočenja zarobljenika koja se mestimično razlikuju. Jedan od britanskih zarobljenika, Džon Lodvik, je posle rata u svojoj ratnoj biografiji napisao da su tokom drugog noćenja u logor ušli četnici i da su zahtevali da im se predaju zarobljenici, što su stražari odbili. Četnici su se vratili u rano jutro, savladali iznenađene stražare i kasnije ih sve likvidirali hladnim oružjem¹⁰⁹.

Američki avijatičari su dali donekle sličan opis u svojoj izjavi o spašavanju¹¹⁰. Naveli su da su tokom noći 6./7. novembra četnici mirno ušli kroz logor, i rukovali se sa Amerikancima i Britancima. U zoru 7. novembra su se četnici vratili u većem broju u logor, i tražili da im se predaju zarobljenici. Nemci nisu hteli, i pustili su psa na četnike. Nije bilo pucnjave, zarobljenici su se u pometnji razbežali na sve strane, ali su ih četnici ubrzo okupili. Zarobljenicima su četnici kasnije rekli da u za to vreme napali stražare i zarobili ih, i kasnije ih ubili.

Britanski zarobljenici Bruks i Čiverton u svojoj kratkoj izjavi navode da se u logoru pojavilo 30 četnika i reklo da preuzimaju zarobljenike, pri čemu se ne spominje okršaj¹¹¹.

Amerikanci navode da su posle toga odvedeni u četnički štab kod sela Popovce (u blizini Leposavića), gde su ostali do 24. novembra, gde su bili odlično tretirani. Navode da su četnici napadali nemačke trupe i konvoje na obližnjem putu, kao i da su Britanci iz SBS-a pomogli da se uništi most i jedan voz izbacii iz šina. Lodvik navodi da je kod četnika pronašao oko 450 kilograma eksploziva u lošem stanju, koje je ostavila prethodna saveznička misija, i sugeriše da je, pošto je imao obuku u miniranju, sa tim porušio lokalni put i prugu. Posle toga su odvedeni u bugarski štab u Leposaviću, i Bugari su ih prebacili u Sofiju gde su stigli 4. decembra. Bili su smešteni u Američkom koledžu, a Britanci u britanskoj misiji, dok ih nisu prebacili avionom u Bari 25. decembra.

Lodvik u svojoj knjizi navodi da ih je na putu pratio četnički major, predratni mornarički oficir, koji je zadržan u Bugarskoj i navodno streljan pošto su saveznički vojnici produžili ka Sofiji. Nejasno je kako je to mogao da zna šta se desilo po njegovom odlasku.

¹⁰⁸ Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, USA, fond XV Army Air Force, Reel B0644, Frame 1291

¹⁰⁹ John Lodwick, *Bid the soldier shoot*, (The quality book club, London, UK 1959.) strane 291-293.

¹¹⁰ Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, USA, fond XV Army Air Force, Reel B0644, Frame 1291

¹¹¹ Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, USA, fond XV Army Air Force, Reel A1320, Frame 827

Dva britanska zarobljenika, Bruks i Čiverton, navode drugačiji put od Lepasovića. Oni su odvedeni u Kuršumliju, gde su ostali do 25. novembra. Posle toga su ih četnici odveli ka Mitrovici, gde su kontaktirali grupu partizana. Partizani su ih prosledili do bugarske jedinice. Bugari su ih kamionom prebacili do Prokuplja, preko Niša i Pirota do Slivnice. Odatle su po njihovim navodima prebačeni do Atine (što je čudno jer je Sofija daleko bliža) odakle su 22. decembra otišli za Bari avionom.

Uzevši u obzir sve izjave oslobođenih zarobljenika, one se slažu u tome da su četnici došli prijateljski u logor, a da su kasnije posle kraće diskusije zarobili čuvare i oslobodili zarobljenike. Amerikanci i Lodvik navode da je bilo poginulih pri njihovom oslobađanju, kao i da je posle toga bilo napada na nemačke kolone.

Da zbrka bude veća, Džon Lodvik je u svom kratkom pismu objavljenom 7. juna 1946. u časopisu *Spektejtor* (Spectator) naveo da je tokom tri nedelje koliko je bio sa četnicima majora Markovića oslobođeno 11 Amerikanaca, 4 Britanca, kao i 26 Bugara i 386 Sovjeta koji se uopšte ne spominju u ostalim izvorima. On takođe navodi da su četnici u istom periodu ubili više od 800 neprijateljskih vojnika, da su izbacili iz šina nekoliko nadvoznjaka i vozova sa trupama. Brojke oslobođenih bugarskih i sovjetskih zarobljenika su drastično veće od onih koje su navedene u ostalim izvorima, uključujući i njegovu autobiografiju.

Još jedan učesnik događaja je svoje događaje kasnije opisao u memoarima. Američki avijatičar Vilijam MekLin je vodio dnevnik, i na osnovu njih je događaje opisao u svojim memoarima¹¹². On navodi da su oko 5:40 ujutro četnici ušli u logor i rekli im da beže. Posle toga su četnici otvorili vatru, a zarobljenici se razbežali. Kad je prestala pucnjava i kad su svi skupili, krenuli su preko nekoliko brda do četničkog štaba, koji je bio u bivšoj školi. Tu su im rekli da su čuvari zaklani, osim jednog italijana koji je bio pekar i kog su doveli da radi u selu. Upoznali su majora Živojina Žiku Markovića, komandanta 2. kosovskog korpusa JVuO, i zajedno su večerali u štabu. U svom dnevniku MekLin navodi i da im se 26. oktobra u Mitrovici pridružio i britanski zarobljenik, kapetan Džefri Barkam. Zanimljivo je da je prilikom intervjua sa istoričarem Džerijem Vajtingom, Meklin nije mogao da se seti samog oslobađanja, tek ih se podsetio kad je pročitao dnevnik. Iz ovoga možemo da zaključimo da nije video nešto što bi mu se urezalo u pamćenje.

Na kraju je dato mišljenje oslobođenih Amerikanaca da četnici nisu bili pro-saveznički nastrojani, već da su samo želeli Amerikance kao zaštitu u slučaju napredovanja saveznika kroz Grčku. Navode da su četnici u više navrata dali netačne informacije o drugim oborenim avijatičarima. Takođe im je krajem novembra rečeno da je američki pukovnik MekDauel u štabu Draže Mihailovića, kome su poslali poruku.

¹¹²William McLean, *Mission log from the Milk Run to Freedom*, (samostalno izdanje, 2004.). Citat ustupio istoričar 485. bombarderske grupe Jerry Whiting

Pošto se MekDauel povukao iz Jugoslavije 3. novembra, vidimo da je Marković imao zastarele informacije. Netačne informacije o oborenim avijatičarima se takođe mogu objasniti nepotpunim informacijama. Treba imati na umu da je četnicima u ovom periodu bilo potrebno da zadrže avijatičare kod sebe dok ne ostvare kontakt sa štabom i pokušaju da ostvare vezu sa Saveznicima, te da je evakuacija avijatičara odugovlačena zbog toga.

Sa bugarske strane postoji izveštaj da su avijatičari preuzeti¹¹³, samo što se ne navodi da su ih četnici prvo oslobodili.

Pogledajmo šta o događajima u ovom kraju govore nemački izvori. Izvod iz ratnog dnevnika operativnog odeljenja 91. armijskog korpusa za 13. novembar 1944. navodi:

”Na ”Turskom putu” (Mitrovica-Noví Pazar, pomoćni put za ”Zelenu rutu”, jedan od puteva kojim su se Nemci povlačili), koji dosad nije bio ugrožavan od bandi, prvi put su napadnute dve kolone. Sumnja se da su napadi izvršeni od strane prijateljski nastrojenih, iako nepouzdaní četnika.”¹¹⁴ Ovaj dokument potvrđuje da je bilo napada četnika na nemačke snage. Međutim, jedan dokument od 11. novembra, samo četiri dana posle oslobađanja, daje potpuno drugačiju sliku. U Izveštaju komande grupe armija ”E” komandantu Jugoistoka se navodi da ”grupa Marković, snage od 2500 do 3000 četnika, u sporazumu sa nemačkom vojskom osigurava odsek Mitrovica – Raška – Novi Pazar i izviđa protiv Bugara, Tita i Sovjeta. Do sada nije bilo ozbiljnih incidenata, potrebna je opreznost.”¹¹⁵

Sledeći dokument od 10. novembra daje širu procenu situacije u JVuO:

”Suprotno Titovim bandama, koje su sa ruske strane disciplinovano vođene, pokret DM se kreće između straha od crvenog neprijatelja i nade na anglo-američku pomoć, koja je dosad podbacila. Nepopustljivi u spremnosti za borbu protiv komunizma, četnici delimično traže oslonac na nemačke trupe; trenutno oni računaju i na englesku pomoć na crnogorsko-albanskoj teritoriji, odnosno u Makedoniji. Uopšte uzev, kod četnika ocrtava se jedna osnova koja traži sve puteve kako bi se pogodio istinski neprijatelj Tito, ali ne napuštajući nadu na političku i praktičnu anglo-američku pomoć. Pokret DM u svom držanju u odnosu na nemačke trupe treba uvek smatrati nepouzdanim.”¹¹⁶

Zanimljivo je da je major Marković i pre ovih događaja bio u kontaktu sa Nemačima u vezi američkih padobranaca. On je u pismu šefa nemačke policije u Kosovskoj Mitrovici od 11. juna 1944. naveo da je tog jutra iz jednog anglo-američkog bombardera iskočilo 11 padobranaca, kao i da je poslao patrolu po

¹¹³ Stanimir Stanev i Marc LaScotte, *289 days near Shumen* (Konstantin Preslavsky University Press, Sofija, Bugarska, 2012.), страна 76

¹¹⁴NARA, Washington, USA, T-314, Roll 1630, Frame 280

¹¹⁵Izveštaj komande Grupe armija “E” od 11. novembra komandantu Jugoistoka, NARA, Washington, USA, T-311, Roll 184, Frame 501. Objavljeno i u Zborniku dokumenata NOR, tom 12, knjiga 4, strana 713.

¹¹⁶*Zbornik dokumenta NOR* (Vojnoistoriski institut, Beograd, 1979.) tom 12, knjiga 4, strana 1175.

njih koja mu je rekla da je pao u rejonu potpukovnika Keserovića. U nastavku pisma govori o situaciji u borbi protiv komunista, i traži nemačku pomoć.¹¹⁷

Što se tiče avijatičara koji se spominju u pismu, radi se o posadi američkog bombardera 42-52458, koja je pala u okolini Blaca i evakuisana od strane četnika iz Pranjana 10. avgusta.¹¹⁸ Ova posada je u stvari pala kod Markovićevih četnika. On je vodio živ razgovor sa pilotom poručnikom o geopolitičkom stanju i situaciji na frontovima¹¹⁹.

Obzirom da u svom pismu Marković nije rekao ništa što Nemci već nisu mogli da znaju i da je dao neodređene odgovore o samim avijatičarima kako bi zavarao trag za pilote koji su kod njega, ovo pismo se ne može uzeti kao dokaz o saradnji sa Nmcima u hvatanju pilota. Međutim, ono potvrđuje nemačku procenu datu kasnije – četnici se trude da zadrže dobre kontakte sa anglo-amerikancima, a da se uz Nemce bore protiv komunista koji su im primarni neprijatelj – što se i navodi u nastavku Markovićevog pisma.

Pogledajmo za kraj šta o ovom događaju skoro objavljavani radovi. Prvo pominjanje je bilo u knjizi "Mihailović prema nemačkim dokumentima"¹²⁰. Autor Ivan Avakumović je kao jedini izvor koristio Lodvikovo pismo novinama i – nijedan nemački dokument. U daljoj analizi on uzima broj od 800 ubijenih Nemaca kao tačan, i poredi sa nemačkim izvorima o gubicima tokom operacija Weiss i Schwartz. Ovakva metodologija je potpuno pogrešna jer je Lodvikovo pismo nejasno i suviše kratko da bi se moglo koristiti kao izvor za ovako ozbiljnu tvrdnju (što se vidi i po tome što je Lodvik dao drugačiji opis i svojoj kasnije napisanoj autobiografiji). Takođe, podatke o tako velikim gubicima bi sigurno bilo moguće naći u nemačkim dokumentima. Kako je jedini izvor koji je koristio, Lodvikovo pismo, najmanje siguran izvor o ovom događaju, a daje velike neproverene nemačke gubitke, može se zaključiti da je Avakumovićev tekst više propaganda nego pokušaj istraživanja ovog događaja.

Ovaj događaj je opisan u knjizi "Borbe četnika protiv Nemaca i ustaša 1941-1945" Miloslava Samardžića, na strani 165. On je kao izvore koristio Lodvikovo pismo koje je dato u Avakumovićevoj knjizi, kao i knjigu "Četnički odredi i 2. kosovski korpus 1941-1944-1946" Mladena Maksimovića i izjavu novinara Ranka Milosavljevića koji je rodom iz tog kraja. Samardžićeva interpretacija događaja je kombinacija ovih izvora, i on navodi da je u koloni bilo "60-70 konjskih kola, sa 10-12 vojnika", i da su svi oni ubijeni u kratkotrajnoj zasedi, u kojoj nije bilo gubitaka ni kod četnika i što je još neverovatnije ni kod zarobljenika.

¹¹⁷Branko Latas, *Dokumenti o saradnji četnika sa Osovinom*, (Društvo za istinu o antifašističkoj NOB 1941-45, Beograd, 1999.) strana 176

¹¹⁸Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, USA, fond XV Army Air Force, reel B0610, Frame 1492, Escape statement Robert Hefling etc.

¹¹⁹Vojni Arhiv, ČA, "Severnoamerički pilot priča...", k. 111, br. reg. 6/4-1, 6/4-2, 6/4-3,

¹²⁰ Ivan Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, (Institut za Savremenu Istoriju, Beograd, 2004.), strana 165.

U tekstu je citirano Mladenovićevo svedočenje:

”Kada je kolona ušla u zasedu napali smo ih sa svih strana. Najviše smo ih pobili u kolima. Retko ko da je uspeo iz njih da iskoči. Ostali su se predali. Mi nismo imali ni jednog mrtvog niti ranjenog borca. U vreme napada zarobljenici su legli na zemlju, tako da ni od njih niko nije stradao. Među zarobljenicima bilo je 11 Amerikanaca, tri Engleza, dva Rusa, nekoliko Grka i Bugara... U tovaru ove nemačke kolone bilo je svega i svačega. Opljačkale švabe dosta toga, potovarile i mislile da nose kući, ali ni živu glavu nisu odneli.”

Što se tiče broja oslobođenih zarobljenika, ovo svedočenje je vrlo blizu službenim izjavama Amerikanaca i Britanaca koja su predstavljena na početku ovog članka. Maksimović navodi da je kolona ušla u zasedu, dok sami zarobljenici navode da su četnici prvo ušli u logor i pričali sa stražarima. To je u ovom svedočenju preskočeno jer bi pokazalo da su četnici u početku imali prijateljski odnos. Međutim, u drugom delu Maksimović navodi ogroman broj nemačkih stražara, oko 700, koji su na prilično neverovatan način ubijeni svi odjednom u zasedi, bez gubitaka među četnicima i zarobljenicima. To je očigledno izmišljeno, što se lako vidi kad uporedimo sa izjavama oslobođenih zarobljenika.

Novinar Ranko Milosavljević navodi da meštani sela Rogozne prepričavaju ”slučaj jednog Nemca koji je, misleći da su ga zarobili partizani, izjavio da je komunista. “Njega streljajte dvaput”, bile su reči majora Markovića. Nemač je nastavio da preklinje, pokazujući sliku žene i troje dece, na što ga je Marković podsetio na streljanje srpske dece u Kragujevcu i Kraljevu. Samo ovaj Nemač je pokopan - leševe ostalih rastrgle su zveri - i to mesto na Rogozni meštani i danas zovu Nemcev grob.”

Zanimljivo je da Lodvik u autobiografiji opisuje jednog od čuvara zatvora, koji je bio komunista i robijao 11 godina u Nemačkoj, gde je verovatno mučen jer su mu prsti bili lomljeni¹²¹. Kasnije tokom rata, kad je Nemcima ponestajalo ljudi je pušten iz zatvora da bi, ironično, bio – čuvar zarobljenim vojnicima. Lodvik navodi i da je on ubijen, što potvrđuje i priča meštana Rogozne. Ono što je čudno u verziji meštana je zbog čega je samo jedan Nemač pokopan, i to onaj koga su navodno najviše mrzeli, dok su ostali ostavljeni zverima. Ovo svakako baca sumnju na verziju da su svi stražari ubijeni.

Zaključak

Iako o ovom događaju imamo dosta izvora, ipak je teško zaključiti šta se tačno dešavalo. Sa jedne strane imamo pometnju u kojoj su zarobljenici pobešli, a sa druge drugačiji prikaz događaja od strane JVuO. Ono što možemo sa sigurnošću da kažemo je da se u koloni nalazilo 11 Amerikanaca i pet

¹²¹ John Lodwick, *Bid the soldier shoot*, (The quality book club, London, UK 1959.) strana 284.

Britanaca. Za ostale zarobljenike je malo teže odrediti tačan sastav jer se ne spominju imena, a izjave razlikuju po pitanju tačnog broja.

Lodvikovo pismo časopisu Spektejtor najviše odudara ne samo od ostalih izvora, već i opširnijoj verziji istog događaja koju je dao u autobiografiji, te je očigledno da je ovaj izvor, osim načina na koji je dat, i po sadržaju najmanje pouzdan. Zanimljivo je da su dva pro-četnička autora, Avakumović i Samardžić, ovo pismo koristili kao glavni izvor.

Što se tiče broja stražara i njihove sudbine, to je teže odrediti. Više izvora navodi da su bili nemački i italijanski stražari. Američki avijatičari daju verovatno zaokružen broj od po 12 i jednih i drugih. Dva izvora koja su najpreciznije dati, izjava američkih i britanskih zarobljenika data po povratku isledniku, tvrde da su četnici ušli u logor i tek posle razgovora napali i savladali stražare. Oni ne navode da li je pri tome bilo ubijenih. Lodvikov navod iz pisma novinama o 800 ubijenih tokom njihovog boravka kod četnika nema potvrdu niti u jednom drugom dokumentu ili izjavi.

Nemački izvori ne navode broj ubijenih, ali navode da je bilo napada na dve kolone od strane četnika, dok u drugom izveštaju navode da je potrebna opreznost, iako nije bilo ozbiljnijih incidenata sa četnicima. Ovo je pomalo zbunjujuće, obzirom da se na osnovu Lodvikovog i Martinovićevog opisa može zaključiti da su svi stražari ubijeni, odnosno cela kolona uništena. Uništenje cele kolone, makar ona bila pozadinska, je svakako ozbiljniji incident, i verovatno da bi ga Nemci pomenuli. Objašnjenje može biti u tome što sami avijatičari, prema MekLinovom dnevniku, nisu videli ubistvo čuvara (bio je mrak i pometnja), već im je naknadno rečeno da su zaklani. Na osnovu toga je realnije da pretpostavimo da većina stražara ipak nije ubijena, nego puštena, dok je manji deo ubijen.

Ono u čemu se slaže više izvora je da su četnici posle oslobađanja zarobljenika vršili napade na pruge, u čemu su učestvovali i Britanci, kao i da su im rekli da su napadali nemačke konvoje na putu. Ipak, nemački dokumenti ne navode te napade kao ozbiljne. Napadi na prugu su se desili pošto je kod Kraljeva uništen most i prekinuta pruga, a neposredno pre oslobodjenja Kosovske Mitrovice, te možemo da pretpostavimo u tom periodu pruga nije korišćena za bitniji saobraćaj. O jačini napada na nemačke kolone na putevima nemamo druge podatke.

Što se samog odnosa četnika sa Nemcima, vidimo da su četnici majora Markovića tokom 1944. održavali kontakte sa Nemcima u vezi saradnje u borbi sa partizanskim snagama, dok su u isto vreme pokušavali da kontaktiraju Saveznike, i pomagali njihovim beguncima. Čak i u trenucima kad su se Nemci povlačili i kad su bili najranjiviji, četnici su izvršili samo manje napade na njih. Iz ovoga se vidi da je njima prioritet borba protiv partizana. I u celoj Srbiji tokom 1944. je bila slična situacija – američki avijatičari su evakuisani tokom

misije Halijard, dok su naporedo sklapani sporazumi sa Nemcima o zajedničkoj borbi protiv partizana¹²².

Vrlo je zanimljivo da su Nemci pravilno procenili situaciju na terenu, i na osnovu toga uspeali da za sebe izvuku najpovoljnije rešenje. Uprkos nepouzdanosti četnika kao saveznika, davanjem pomoći su obezbedili da se zajedno bore protiv partizana kao ozbiljnijeg protivnika, i time znatno olakšaju svoje povlačenje. Sa druge strane, vidimo da je položaj četnika bio rastrzan između želje da se napadnu Nemci pri povlačenju, saradnje sa Saveznicima, ali i borbe sa partizanima koja nije bila moguća bez pomoći. Pomoć koju su u tom trenutku mogli da dobiju samo od Nemaca.

Литература

1. Miloš Bojanić, *Evakuacija savezničkih avijatičara iz Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata*, (Zbornik narodnog muzeja XLIX, Narodni muzej Čačak, Čačak 2019.), strane 91-102
2. NARA, Washington, USA, RG92, M1380, Missing Air Crew Reports of the USAAF, 1942-1947, MACR izveštaj broj 8952
3. NARA, Washington, USA, RG92, M1380, Missing Air Crew Reports of the USAAF, 1942-1947, MACR izveštaj broj 8951
4. Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, USA, fond XV Army Air Force, Reel B0644, Frame 1291
5. John Lodwick, *Bid the soldier shoot*, (The quality book club, London, UK 1959.) strane 291-293.
6. Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, USA, fond XV Army Air Force, Reel B0644, Frame 1291
7. Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, USA, fond XV Army Air Force, Reel A1320, Frame 827
8. William McLean, *Mission log from the Milk Run to Freedom*, (samostalno izdanje, 2004.). Citat ustupio istoričar 485. bombarderske grupe Jerry Whiting
9. Stanimir Stanev i Marc LaScotte, *289 days near Shumen* (Konstantin Preslavsky University Press, Sofija, Bugarska, 2012.), страна 76
10. NARA, Washington, USA, T-314, Roll 1630, Frame 280
11. Izveštaj komande Grupe armija "E" od 11. novembra komandantu Jugoistoka, NARA, Washington, USA, T-311, Roll 184, Frame 501. Objavljeno i u Zborniku dokumenata NOR, tom 12, knjiga 4, strana 713.
12. *Zbornik dokumenta NOR* (Vojnoistoriski institut, Beograd, 1979.) tom 12, knjiga 4, strana 1175.
13. Branko Latas, *Dokumenti o saradnji četnika sa Osovinom*, (Društvo za istinu o antifašističkoj NOB 1941-45, Beograd, 1999.) strana 176

¹²²Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svetskom ratu*, ("Liber" Zagreb 1979.) strana 409.

14. Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, USA, fond XV Army Air Force, reel B0610, Frame 1492, Escape statement Robert Hefling etc.
15. Vojni Arhiv, ČA, "Severnoamerički pilot priča...", k. 111, br. reg. 6/4-1, 6/4-2, 6/4-3,
16. Ivan Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, (Institut za Savremenu Istoriju, Beograd, 2004.), strana 165.
17. John Lodwick, *Bid the soldier shoot*, (The quality book club, London, UK 1959.) strana 284.
18. Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svetskom ratu*, ("Liber" Zagreb 1979.) strana 409.

ESCAPE AT DAWN

Liberation of captured allied soldiers by the Chetniks near Leposavic in November 1944

Abstract: At the beginning of November 1944, a group of Allied prisoners was freed in an attack by Chetniks on a German column retreating from Greece. We have several sources about this event, starting from the statements of the prisoners themselves who mention the night skirmish, up to the claims that it was one of the biggest ambushes on the German forces in which they suffered huge losses. In order to understand the situation, we need to compare all the sources about this event, but also to explain the relations between the Chetniks, the Germans and the Allies at the end of 1944.

Keywords: Second World War in Yugoslavia, JVuO, Chetniks, Živojin Žika Marković, Allied prisoners, 15th Army Air Force, Special Boat Service, German occupation

Rad primljen: 27.08.2023.

Rad prihvaćen: 04.10.2023.

UDK: 623.82(497.1)(091)

355.462(497.1)(091)

Pregledni rad

ESKORTNI RAZARAČI JUGOSLOVENSKE RATNE MORNARICE

Rezime: Jugoslovenska ratna mornarica je u posleratnom periodu imala tri klasična razarača: Split (1958-1984), Kotor i Pula (1960-1970) i četiri eskortna razarača: Triglav i Biokovo (1949-1965), Durmitor (1950-1957) i Učku (1951-1967). Split, Kotor i Pula su sačinjavali 4. divizion razarača (4. Dr) a Triglav, Biokovo, Durmitor i Učka 6. divizion eskortnih razarača. U radu je dat kratak pregled istorije jugoslovenskih eskortnih razarača.

Ključne reči: Jugoslovenska ratna mornarica (JRM), eskortni razarači, FNR Jugoslavija, Triglav, Biokovo, Durmitor, Učka, 6. divizion eskortnih razarača.

Увод

Po zvaničnoj klasifikaciji u Jugoslovenskoj ratnoj mornarici (JRM) eskortni razarači su bili klasa eskortnog ratnog broda. Eskortni brodovi su bili namenjeni za osiguranje transportnih brodova i flotnih sastava od napada podmornica, aviona i manjih površinskih ratnih brodova. Zadatak im je bio i traženje, gonjenje i uništavanje protivničkih podmornica. Eskortni razarači su imali deplasman od 900 do 1400 tona i bili naoružani sa 2 do 3 topa 100 mm (ili 88 mm u jednom slučaju), 2 do 4 protivpodmornička bacača i 2 do 4 torpedne cevi. Za samoodbranu su imali 2 do 4 PA topa 40 mm i 8 do 12 cevi PA topova kalibra 20 mm. (Vojni rečnik, 1967, 68)

Jugoslovenska ratna mornarica je u posleratnom periodu imala tri klasična razarača: Split (1958 – 1984), Kotor i Pula (1960 – 1970) i četiri eskortna razarača: Triglav i Biokovo (1949 – 1965), Durmitor (1950 – 1957) i Učku (1951 – 1967). Split, Kotor i Pula su sačinjavali 4. divizion razarača (4. Dr) a Triglav, Biokovo, Durmitor i Učka 6. divizion eskortnih razarača (6. Der). Svi su bili klasični borbeni brodovi iz vremena Drugog svetskog rata, neadekvatni za dejstva u uslovima jako izražene neprijateljske prevlasti u vazduhu a i sa stanovišta koncepcije ratovanja na malim i uskim morima. To se posebno odnosilo na eskortne razarače, koji su imali malu ekonomsku brzinu (12 do 15 čvorova) i veliki utrošak goriva. Međutim, mogli su da dobro posluže kao brzi minopolagači, za borbu protiv klasičnih podmornica i za patrolnu službu po teškom moru.

¹²³ Srpski naučni centar, Beograd , ndjokic05@gmail.com

Od 1949 do 1960.g. imali su razarači i eskortni razarači veliku ulogu i važnost u odbrani obale i izvršenju drugih zadataka. Naročito je bilo značajno angažovanje eskortnih razarača u tršćanskoj krizi kada su izvršavali jedan od najtežih zadataka RM u posleratnom periodu. Razarači i eskortni razarači su svoje zadatke obavljali samostalno ili u združenim sastavima sa torpednim čamcima, podmornicama i patrolnim brodovima.

Veliku ulogu su odigrali i u osposobljavanju pomorskog i tehničkog oficirskog kadra. Pedesetih godina na eskortnim razaračima bilo je ukrcano 4 do 8 oficira – početnika na stažu. Ova brojnost je omogućavala da se podigne kriterijum odabiranja ljudi za posade, da se obuka usmeri ka velikoj izdržljivosti i velikom moralu i da posade budu s većim stručnim znanjem, spremne za izvršavanje svih zadataka. Nakon ovog stažiranja mnogi oficiri su kasnije postali osnovni pomorski tehnički kadrovi za sve vrste brodova u JRM. Osim toga, na ovim brodovima i komandama diviziona u toku njihovog flotnog veka izmenilo se i osposobilo za komandovanje oko 30 komandanata, od kojih je svoj vojnopomorski poziv završilo 9 admiralata, 13 kapetana bojnog broda i mnogi drugi viši oficiri. (Ratna Mornarica, 1988, 338)

Tokom avgusta 1945. iz inostranstva su se vratili u sastav JRM brodovi JKRM i to: korveta Nada, 8 torpednih čamaca tipa Higinis, 2 torpiljarke (T-1 i T-2), veći minolovac Orao, podmornica Nebojša, 3 manja minopolagača, pomoćni brod Hvar, pomoćni brod Starčević, motorna jahta Beli Orao i 4 patrolna čamca bivše pomorske finansijske kontrole.

Podmornica Nebojša dobila je ime P - 801 Tara, motorne torpiljarke oznake TČ - 391 i TČ - 392, dok su torpedni čamci, nakon pristizanja domaćih Higinisa, preimenovani u T: sa brojevima 101 do 107. Parne torpiljerke su nosile oznake PBR - 91 Golešnica i PBR - 92 Cer. Minopolagač Orao postao je M - 21 Zelengora a tri ostala minopolagača M - 31, M - 32 i M - 33. Beli oraο je dobio ime Jadranka a Vila je nazvana Istranka. Pomoćni brod Hvar dobio je oznaku PK - 11 a Sitnica je nazvana PB - 21 Miner.

Korveta Partizanka je 1948.g. vraćena Britancima, pošto je dobijena na osnovu lend-leas. Vraćeno je i 12 desantnih motornih splavova iz sastava JRM, dobijenih na isti način. (Ratna Mornarica, 1988, 33 nap. 28)

Na Dan pomorstva 10. septembra 1959. godine na svečani način razarač R-21 Kotor je dobio svoje novo ime i ratnu zastavu. (Front br. 19/1.oktobra 1959, 28) Drugi razarač R-22 Pula je svoje novo ime dobio na svečanosti 22. decembra 1959. godine u Puli. (Front br. 1/05. januara 1960, 28) Razarač R-11 Split je predat RM 4. jula 1960. godine. (Front br. 1/05. januara 1960, 3)

Na račun ratne oštete Italije FNR Jugoslaviji 1947. godine sklopljen je sporazum o predaji 3 ex-italijanska eskortna razarača, dva klase Ciclone (Indomito i Aliseo) i jedan klase Ariete (Ariete). Istovremeno, u Rijeci su nakon završetka rata na navozu brodogradilišta zatečena 2 italijanska eskortna razarača

klase Ariete - Balestra i Fionda, u izgradnji. Ova druga (Fionda) je trebala postati peti eskortni razarač JRM - Re-55 „Velebit“, ali nikada nije dovršena, verovatno iz razloga što se nije imalo čime da se opremi je i zbog oštećenja prouzrokovanih savezničkim bombardovanjem brodogradilišta.

U proleće 1949. godine, sa italijanskim posadama na brodovima i pod zastavom italijanske trgovačke mornarice, jedinice su isplovile iz Napulja za Split. Brodovi su prethodno uklonjeni sa flotne liste italijanske mornarice, dobijajući privremena imena: „Y 9“ (ex Aliseo), „Y 8“ (ex-Ariete) i „Y 10“ (ex-Indomito). Jedinice su u Jugoslaviju stigle pod komandom sledećih italijanskih mornaričkih oficira: Alda Kaprijate (Aliseo), Lorisa Albanezea (Indomito) i Deziderija Baračinija (Arijete). Obe strane su se složile da jugoslovenski oficiri i mornari mogu da čine najviše 20% posade. Petnaest jugoslovenskih oficira koji su se ukrcali u jedinice pre napuštanja Napulja predvodio je potpukovnik Ante Jerićević, koji je takođe preuzeo odgovornost za exAliseo. Mornarički kapetani Klarica i Vadanović stajali su na komandnom mostu ex-Arijete i ex-Indomita. Jedinice su odvojeno napustile Napulj i pojedinačno stigle do Splita, krajem aprila odnosno početkom maja 1949. godine. Na dan njihovog dolaska bez ceremonije je spuštana italijanska zastava, a sledećeg jutra je isticana jugoslovenska zastava. (Freivogel Z., 1998, 36)

Sve primljene jedinice nisu bile u najboljem tehničkom stanju jer su duže vreme bile van upotrebe, stajale su na sidru, bez posada. Zbog toga su odmah poslane na popravke u brodogradilišta. Triglav do Tivta u Boki Kotorskoj, Biokovo do Splita i Durmitor do Rijeke. Biokovo je potom trebalo prebaciti u Rijeku, gde je trebalo sanirati pronađena oštećenja na levoj turbini. (Freivogel Z., 1998, 36)

U početku su klasifikovani kao patrolni brodovi, a tek kasnije kao eskortni razarači. Tokom narednih godina, delovali su kao deo grupe flote, a njihovo protivvazdušno naoružanje je menjano tokom rutinskih pregleda u brodogradilištima. Pored toga, na njima su postavljeni navigacioni radari (tip Deca 45 na Triglavu i Durmitoru i tip SD 2 na Biokovu). Navedene tri jedinice formirale su 1950. godine zajedno sa, nekadašnjim torpednim čamcima Golešnica i Cer 6. divizion eskortnih razarača. Po završetku izgradnje eskortni razarač Učka (bivša Balestra) je takođe raspoređen u pomenuti 6. divizion, a stari torpedni čamci su raspoređeni na zadatke obuke i patroliranja. Prvi komandant 6. divizion eskortnih razarača bio je Franc Rustja. (Freivogel Z., 1998, 36)

Krajem 1952. godine 6. divizion eskortnih razarača je raspolagao sa 4 eskortna razarača od kojih su 2 bila ispravna (Re-51 i Re-53) dok su 2 bila na remontu (re-52 i Re-54). Krajem 1960. godine 6. divizion eskortnih razarača raspolagao je sa 3 eskortna razarača (Re – 51, Re – 52 i Re – 54), jednim pomoćnim brodom (PB-25) i 3 ČM (ČM-21, ČM-23 i ČM-67). (Ratna Mornarica, 1988, 306, 311)

Pošto je uočeno da je za Komandu JRM-a opterećenje da direktno komanduje plovnim sastavima pored rukovođenja vojnim područjima,

divizijama i drugim većim sastavima prema naredbi od 29. juna 1961. godine formirana je 1. flotila ratnih brodova, u koju su ušli divizion: 4. razarača, 6. eskortnih razarača, 11. torpednih čamaca i 12. desantnih brodova. U mornarici je sprovođenjem plana „Drvar” učinjen niz organizacijsko-formacijskih promjena što je trajalo sve do 1962. godine. (MO-SLjR-UO, DSNO, str. pov. 284, 29. 6. 1961.)

Treba spomenuti da su eskortni razarači tokom 1960 – 62. godine prošli modernizaciju pre svega u pogledu lake PA artiljerije i mogućnosti polaganja savrenim mina. Tom prilikom su dobili i relativno moderne radare. Uopšte, treba voditi računa da se na modernizaciji lake PA artiljerije stalno radilo pre svega u vidu zamene starijih oruđa italijanskog porekla 20/65 mm Breda savremenijim američkim oruđima 40 mm Bofors naročito nakon isporuke američke poći početkom pedesetih godina. Tom prilikom dobili su eskortni razarači PA topove 40 mm Bofors po 2 oruđa svaki (osim Učke). U vreme plovidbe za Burmu krajem 1954. godine Triglav i Biokovo su ih već imali.

Eskortni razarači su učestvovali 1953. godine u događanjima vezanim za Tršćansku krizu. Tom prilikom su bazirali, uglavnom, u Puli.

Eskortni razarači su u više navrata pratili Tita na njegovim putevima brodom Galeb. Prilikom Titove posete Velikoj Britaniji marta 1953. godine eskortni razarači Triglav i Biokovo i PB 506 pratili su Galeba do Malte gde su pratnju preuzela dva britanska razarača. Prilikom posete Tita Turskoj i Grčkaoj od 8. do 21. aprila i od 31. maja do 10. juna Galeba su pratili sva četiri eskortna razarača. (Ratna Mornarica, 1988, 251 – 252)

Kada je Tito odlučio, neposredno pred održavanje azijsko-afričke konferencije u Bandungu, da poseti Indiju i Burmu, tražio je od mornarice mišljenje jesu li Galeb i eskortni razarači u mogućnosti obaviti taj zadatak. Za Galeb i njegovu posadu nije bilo problema, jer su na dotadašnjim putovanjima s Titom i na više školskih putovanja pokazali svu svoju spremnost, ali bilo je pitanje kako će putovanje podneti posade i eskortni razarači koji su građeni za uska priobalna mora i imali ograničeni radijus. Pored svih sumnji nakon izvedenih priprema Odred je opet bio spreman za isplovljenje, ali ovog puta GALEB su pratila samo dva razarača Triglav i Biokovo. Po prvi put bio je kao logistička potpora priključen trgovački brod Dinara. Komandant je bio admiral Mate Jerković, komandant Galeba je bio kapetan fregate Petar Vidan (koji je kasnije komandovao u još tri putovanja), dok je Dinarom komandovao kapetan duge plovidbe Juraj Uršićić iz Kostrene.

Odred je isplovio iz Rijeke 30. novembra 1954. godine pristajući u lukama Port Said, Aden, Bombay, Vizagapatan, Calcutta, Rangoon, Madras, Cochín, Aden i Port Said. Nakon 75 dana provedenih na putovanju vratili su se 12. februara 1955. ponovno u Rijeku, dočekani od mnoštva ljudi iz Rijeke, Primorja, Istre i Gorskog kotara. (Ratna Mornarica, 1988, 253)

Krajem 1955. godine Triglav i Biokovo su pratili Tita na njegovom putu Galebom u Etiopiju i Egipat. (Ratna Mornarica, 1988, 253)

Eskortni razarač 51 *Triglav*

Eskortni razarač 51 **Triglav** ex Indomito (ID), je sagrađen u brodogradilištu Cd. T. Riva Trigoso. Započet je 10. januara 1942, porinut 6. jula 1943 i završen 4. avgusta 1943. godine. Predat je Jugoslaviji 28. aprila 1949. godine. **Triglav** je ušao u sastav JRM 01. maja 1949. godine a izašao je iz sastava RM naredbom (pov. 17/65) od 06. aprila 1965. godine. Za vreme službovanja u JRM ulazio je u sastav 6. divizionu razarača i pripadao je II klasi brodova. (Jane's Fighting Ships 1958 – 59, 1958, 439; Fraccaroli A., 1974, 95; Ratna Mornarica, 1988, 339)

Razarač Triglav ex Indomito je pripadao italijanskoj klasi Orsa i to 2. seriji. Razarači klase Orsa i to 2. seriji. Razarači klase Orsa 2. serije ponekad se označavaju i kao klasa **Ciclone** ali i Animoso koju je činilo 16 brodova i to: Ciclone, Aliseo, Animoso, Ardente, Ardimentos, Ardito, Fortunale, Ghibi, Groppo, Impavido, Impetuoso, Indomito, Intrepido, Monsone, Trifone i Uragano. (Fraccaroli A., 1974, 93, 95)

Po italijanskim podacima standardni deplasman ovih brodova je bio 1130 t, normalni 1652 t i puni 1695 tona. Dužina brodova klase Orsa (2. serije) bila je 87,7 m, širina 9,9 m i gaz 3,8 m. Maksimalna brzina je bila 25 čvorova a radijus dejstva 2800 milja pri brzini od 14 čvorova. Posada je brojala 177 ljudi. Naoružanje se sastojalo od 3 topa kalibra 100/47 mm, 8 PA topova 20/65 mm Breda (ili 20/70), 4 TC kalibra 450 mm i 6 D.C.L. Brod je imao dve parne turbine ukupne snage 16000 KS. Dva parna kotla i dve elise. Zalihe goriva su bile 442 tona. (Fraccaroli A., 1974, 93)

Po našim zvaničnim podacima **Triglav** je imao standardni deplasman od 973 t a puni od 1712 tona. Dužina mu je bila 89,26 m, širina 9,82 m, visina 5,34 m i gaz 5,03 m (?). Dve parne turbine Tosi maksimalne snage po 8000 KS svaka pokretalne su ga maksimalnom brzinom od 24 čvorova. Ekonomična brzina mu je bila 12 čvorova. Zalihe goriva (Lu) na brodu iznosile su 430 tona. Utrošak goriva je bio 2300 kg (pri 12 čvorova) i 7800 kg (pri 24 čvorova). Posada se sastojala od 18 oficira, 65 podoficira i 102 mornara. Triglav je prvobitno bio naoružan sa 3x100mm OTO 1935 – 37, 2 dvocevna topa 20 mm Mitragliera Breda binata da 20/65 mod. 1935 i 2 nemačka 4-cevna 20/70 mm Flak38, 4 TC 450mm (2x2), 4 bočna i 2 krmena klizača dubinskih bombi. (Jane's Fighting Ships 1958 – 59, 1958, 439; Jane's Fighting Ships 1967 – 68, 1967, 480; Ratna Mornarica, 1988, 339) Triglav je nakadno (pre kraja 1954) dobio 2 topa 40 mm Bofors umesto topova 20 mm Mitragliera Breda binata da 20/65 mod. 1935.

Eskortni razarač 52 *Biokovo*

Eskortni razarač 52 **Biokovo** ex Alisea (AS), je sagrađen u brodogradilištu Navalmeccanica, Castellamare. Započet je, kao Alisea, 16. septembra 1941, porinut 20. septembra 1942 i završen 28. februara 1943.

godine. Razarač Aliseo je pripadao italijanskoj klasi Orsa i to 2. seriji. Razarači klase Orsa 2. serije ponekad se označavaju i kao klasa **Ciclone** koju je činilo 16 brodova i to: **Ciclone**, **Aliseo**, **Animoso**, **Ardente**, **Ardimentososo**, **Ardito**, **Fortunale**, **Ghibi**, **Gropo**, **Impavido**, **Impetuoso**, **Indomito**, **Intrepido**, **Monzone**, **Trifone** i **Uragano**. Po italijanskim podacima standardni deplasman ovih brodova je bio 1130 t, normalni 1652 t i puni 1695 tona. Dužina brodova klase Orsa (2. serije) bila je 87,7 m, širina 9,9 m i gaz 3, 8 m. Maksimalna brzina je bila 25 čvorova a radijus dejstva 2800 milja pri brzini od 14 čvorova. Posada je brojala 177 ljudi. Naoružanje se sastojalo od 2 topa kalibra 100/47 mm, 8 PA topova 20/65 mm Breda (ili 20/70), 4 TC kalibra 450 mm i 6 D.C.L. Mogao je da ponese i položi 20 morskih mina. Brod je imao dve parne turbine ukupne snage 16000 KS. Dva parna kotla i dve elise. Zalihe goriva su bile 442 tona. (Fraccaroli A., 1974, 93, 95)

Eskortni razarač Aliseo, sa Carlo Fecia di Cossatom kao komandantom uništio je 9. septembra 1943. godine 8 nemačkih pomoćnih brodova blizu luke Bastia na Korzici. Za ovaj uspeh di Cossato je odlikovan najvišim italijanskim vojnim odlikovanjem Zlatnom medaljom za zasluge. (Bragadin A., 1957, 321)

Aliseo je predat Jugoslaviji 3. maja 1949. godine gde je dobio ime Biokovo. **Biokovo** je ušao u sastav JRM 01. maja 1949. godine a izašao je iz sastava RM naredbom (pov. 17/65) od 06. aprila 1965. godine. Za vreme službovanja u JRM ulazio je u sastav 6. divizionu razarača i pripadao je II klasi brodova. (Ratna Mornarica, 1988, 339)

Po našim zvaničnim podacima **Biokovo** je imao standardni deplasman od 950 t a puni od 1633 tona. Dužina mu je bila 89,65 m, širina 9,99 m, visina 5,34 m i gaz 5,07 m (?). Dve parne turbine Tosi maksimalne snage po 8000 KS svaka pokretalne su ga maksimalnom brzinom od 25 čvorova. Ekonomična brzina mu je bila 12 čvorova. Zalihe goriva (Lu) na brodu iznosile su 430 tona. Utrošak goriva je bio 2300 kg (pri 12 čvorova) i 7800 kg (pri 24 čvorova). Posada se sastojala od 12 oficira, 60 podoficira i 97 mornara. Eskortni razarač Biokovo je prvobitno bio naoružan sa 2x100mm OTO 1935 – 37, 2 dvocevna topa 20 mm Mitragliera Breda binata da 20/65 mod. 1935 i 2 nemačka 4-cevna 20/70 mm Flak38, 4 TC 450mm (2x2), 4 bočna i 2 krmena klizača dubinskih bombi. (Ratna Mornarica, 1988, 339) Nakon pristizanja američke vojne pomoći početkom pedesetih godine Biokovo je (pre novembra 1954.) dobilo 2 topa 40 mm Bofors umesto topova 20 mm Mitragliera Breda binata da 20/65 mod. 1935.

Topovi 100/47 mm OTO 1935 – 37 su bili italijanskog porekla. Ispaljivali su granate mase 14,2 kg sa početnom brzinom zrna od 855 m/s. Maksimalni horizontalni domet topova bio je 15400 m, vertikalni 10500 m. Maksimalna elevacija topa bila je 45°. Brzina gađanja je bila 8 do 10 granata u minuti. Masa bočnog plotuna eskortnog razarača Biokovo je bila 42,6 kg a masa minutne vatre do 426 kg. (Fraccaroli A., 1974, 188 – 89)

Eskortni razarači Triglav i Durmitor su takođe bili naoružani sa ovim topovima kao osnovnim naoružanje. Svi su raspolagali sa po 300 granata 100

mm po cevi. Međutim, nisu raspolagali savremenim sredstvima za upravljanje vatrom. (Ratna Mornarica, 1988, 61)

Eskortni razarač 53 *Durmitor*

Eskortni razarač 53 **Durmitor** ex Ariete (AE), je sagrađen u brodogradilištu Ansaldo, Genoa. Započet je 15. jula 1942, porinut 6. marta 1943 i završen 5. avgusta 1943. godine. Predat je JRM 30. aprila 1949. godine. (Fraccaroli A., 1974, 87)

Razarač **Durmitor** ex Ariete je pripadao italijanskoj klasi Ariete koju je činilo 16 brodova i to: Ariete, Alabarda, Arturo, Auriga, Balestra, Daga, Dragone, Eridano, Fionda, Gladio, Lancia, Pugnale, Rigel, Spada, Spica i Stela Polare. Po italijanskim podacima puni deplasman ovih brodova je bio 1127 tona. Dužina brodova klase Ariete bila je 83,5 m, širina 8,6 m i gaz 3,1 m. Maksimalna brzina je bila 31,5 čvorova a radijus dejstva 1500 milja pri brzini od 16 čvorova. Posada je brojala 152 ljudi. Naoružanje se, prvobitno, sastojalo od 2 topa kalibra 100/47 mm, 10 PA topova 20/70 mm (umesto planiranih 20/65 mm Breda), 6 TC kalibra 450 mm. Brod je imao dve parne turbine ukupne snage 22000 KS. Dva parna kotla i dve elise. Zalihe goriva su bile 214 tona. (Fraccaroli A., 1974, 85, 87)

Durmitor je ušao u sastav JRM 04. januara 1950. godine a izašao je iz sastava RM naredbom (pov. 2559) od 1. januara 1957. godine. Za vreme službovanja u JRM ulazio je u sastav 6. divizionu razarača i pripadao je II klasi brodova. (Ratna Mornarica, 1988, 339)

Po našim zvaničnim podacima **Durmitor** je imao standardni deplasman od 752 t a puni od 1121 tona. Dužina mu je bila 83,5 m, širina 8,6 m, visina 4,20 m i gaz 3,8 m (?). Dve parne turbine Tosi maksimalne snage po 11000 KS svaka pokretalne su ga maksimalnom brzinom od 29 čvorova.¹²⁴ Ekonomična brzina mu je bila 15 čvorova (autonomija pri toj brzini je bila 1800 milja). Zalihe goriva (Lu) na brodu iznosile su 210 tona. Utrošak goriva je bio 2500 kg (pri 15 čvorova) i 9000 kg (pri 29 čvorova). Posada se sastojala od 12 oficira, 62 podoficira i 94 mornara. Naoružanje eskortnog razarača Durmitor sastojalo se od 2x100mm OTO 1935 – 37, 2 dvocevna topa 20 mm Mitragliera Breda binata da 20/65 mod. 1935 i 2 nemačka 4-cevna 20/70 mm Flak38, 6 TC 450mm (2x3), 2 bočna bacača dubinskih bombi. (Jane's Fighting Ships 1958 – 59., 1958, 440; Ratna Mornarica, 1988, 339) Durmitor je takođe naknadno dobio 2 topa 40 mm Bofors umesto 2 dvocevna topa 20 mm Mitragliera Breda binata da 20/65 mod. 1935.

¹²⁴ Po podacima iz Jane's Fighting Ships 1958 – 59., 1958, 440 maksimalna brzina je bila 31,5 čvorova.. To je bila projektna brzina zbog istrošenosti turbina u JRM maksimalna brzina je bila 29,5 čvorova.

Eskortni razarač 54 Učka

Eskortni razarač 54 **Učka** ex Balestro (BL), je sagrađen u brodogradilištu Cantieri Navali del Quarnaro (C.N.Q.), Fiume. Započeta je 5. septembar 1942, porinut 1943. Zaplenili su ga Nemci u brodogradilištu i dovršili kao TA-47. Učka je bila nešto veća od Durmitora. Bila je oštećena na pristaništu od bombi 20. februara 1945. godine. (Jane's Fighting Ships 1958 – 59, 1967, 440; Fraccaroli A., 1974, 87) Predata Jugoslaviji 1948. godine gde je dovršena tek 1951. godine zbog nedostatka opreme i naoružanja.

Razarač **Učka** ex Balestra je pripadao italijanskoj klasi Ariete koju je činilo 16 brodova i to: Ariete, Alabarda, Arturo, Auriga, Balestra, Daga, Dragone, Eridano, Fionda, Gladio, Lancia, Pugnale, Rigel, Spada, Spica i Stela Polare. Po italijanskim podacima puni deplasman ovih brodova je bio 1127 tona. Dužina brodova klase Ariete bila je 83,5 m, širina 8,6 m i gaz 3,1 m. Maksimalna brzina je bila 31,5 čvorova a radijus dejstva 1500 milja pri brzini od 16 čvorova. Posada se sastojala od 12 oficira, 62 podoficira i 94 mornara. Naoružanje se sastojalo od 2 topa kalibra 100/47 mm, 10 PA topova 20/70 mm, 6 TC kalibra 450 mm (kasnije smanjeno na 3 TC), 2 bočna bacača dubinskih bombi. Brod je bio osposobljen i za polaganje mina kojih je mogao da nosi do 28. Brod je imao dve parne turbine ukupne snage 22000 KS. Dva parna kotla i dve elise. Zalihe goriva su bile 214 tona. (Fraccaroli A., 1974, 85, 87)

Učka je ušla u sastav JRM 01. februara 1951. godine a izašla je iz sastava RM (naredbom pov. 86-3) 27. juna 1967. godini. Za vreme službovanja u JRM ulazila je u sastav 6. divizionu razarača i pripadao je II klasi brodova. (Ratna Mornarica, 1988, 339)

Po našim zvaničnim podacima **Učka** je imala standardni deplasman od 752 t a puni od 1150 tona. Dužina joj je bila 83,5 m, širina 8,6 m, visina 4,20 m i gaz 3,8 m (?). Dve parne turbine maksimalne snage po 11000 KS svaka pokretalne su ga maksimalnom brzinom od 29,4 čvorova. Ekonomična brzina mu je bila 12,4 čvorova. Zalihe goriva (Lu) na brodu iznosile su 210 tona. Utrošak goriva je bio 2600 kg (pri 12,4 čvorova) i 11120 kg (pri 29,4 čvorova). Posada se sastojala od 12 oficira, 62 podoficira i 94 mornara. Naoružanje eskortnog razarača Učka sastojalo se od 2x88 mm nemačka PA topa, 10x20mm (5x2-cevni 20 mm), 3 TC 450mm (1x3), 2 bočna bacača dubinskih bombi. (Jane's Fighting Ships 1967 – 68, 1967, 480; Ratna Mornarica, 1988, 339) Učka je šesdesetih godina umesto starijih nemačkih topova 20/70 mm dobila jugoslovenske trocevce 20/3 mm M-55 u mornaričkoj verziji i to 5 oruđa.

Eskortni razarač 55 Velebit

Eskortni razarač je započet kao Fionda (FI) 28. juna 1942. godine. Pripadao je klasi Ariete. Kao nedovršen, zaplenjen je od Nemaca kod kojih je dobio novo ime TA-46. Predat Jugoslaviji 1948. godine gde je dobio ime Velebit ali nikad nije dovršen. (Fraccaroli A., 1974, 87; Ratna Mornarica, 1988, 339)

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

MO-SLjR-UO, DSNO, str. pov. 284, 29. 6. 1961: Ministarstvo odbrane, Sektor za ljudske resurse, Uprava za organizaciju, Beograd, Naredbe DSNO / III Uprave Generalštaba JNA za organizacijsko-mobilizacijske promene str. pov. 284, 29.6.1961.

Literatura

1. Bragadin A., 1957: Bragadin A., *The Italian Navy in World War II*, Annapolis 1957
2. Fraccaroli 1974: Fraccaroli A., *Italian Warships of World War II*, London 1974
3. Freivogel Z., 1998: Freivogel Z., *Jugosloviańskie niszczyciele eskortowe typu „Triglav“ i „Durmitor“*, Okrety Wojenne 026 (1998-4), 33 - 37
4. Jane's Fighting Ships 1958 – 59., 1958: *Jane's Fighting Ships 1958 – 59*, London, 1958
5. Jane's Fighting Ships 1967 – 68, 1967: *Jane's Fighting Ships 1967 – 68*, London 1967
6. Ratna mornarica, 1988: Radosavljević M., Stanišić T., Visković B., Antić B., *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 - 1985 - Ratna Mornarica*, Beograd 1988
7. Vojni rečnik, 1967: Vojni rečnik, Beograd 1967
8. Front br. 19/1.oktobra 1959: Front br. 19/1.oktobra 1959, 28
9. Front br. 1/05. januara 1960: Front br. 1/05. januara 1960, 3, 28

ESCORT DESTROYERS OF THE YUGOSLAV NAVY

Abstract: In the post-war period, the Yugoslav Navy had three classic destroyers: Split (1958-1984), Kotor and Pula (1960-1970) and four escort destroyers: Triglav and Biokovo (1949-1965), Durmitor (1950-1957) and Učka (1951-1967). Split, Kotor and Pula made up the 4th destroyer division (4.DR) and Triglav, Biokovo, Durmitor and Učka the 6th destroyer escort division. The paper gives a brief overview of the history of Yugoslav escort destroyers.

Keywords: Yugoslav Navy (JRM), escort destroyers, FNR Yugoslavia, Triglav, Biokovo, Durmitor, Učka, 6th division of escort destroyers

ЭСКОРТНЫЕ ЭСМИНЦЫ ВМС ЮГОСЛАВИИ

Краткое содержание: В послевоенный период в составе ВМС Югославии имелось три классических эсминца: «Сплит» (1958-1984 гг.), «Котор» и «Пула» (1960-1970 гг.) и четыре эскортных эсминца: «Триглав» и «Биоково» (1949-1965 гг.), «Дурмитор» (1950-1950 гг.). 1957) и Учка (1951–1967). Сплит, Котор и Пула составляли 4-ю дивизию эсминцев (4.DR), а Триглав, Биоково, Дурмитор и Учка - 6-ю дивизию эскорта эсминцев. В статье дан краткий обзор истории югославских эсминцев эскорта.

Ключевые слова: ВМС Югославии (JRM), эсминцы эскорта, ФНР Югославия, Триглав, Биоково, Дурмитор, Учка, 6-я дивизия эсминцев эскорта.

Rad primljen: 11.09.2023.

Rad prihvaćen: 24.10.2023.

UDK: 903/904(497.11)

Оригиналан научни рад

АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ ИЗ АТАРА НЕГРИШОРА- МОГУЋИ ПОКАЗАТЕЉИ ПОСТОЈАЊА КУЛТНОГ МЕСТА ПОВЕЗАНОГ СА ЛЕКОВИТИМ ИЗВОРОМ

Резиме: У раду су представљени археолошки налази откривени на простору драгачевског села Негришори. Реч је о праисторијским тумулима, римским надгробним стелама и грађевинским остацима из позног средњег века. Изнета је претпоставка да су праисторијска и античка некропола формиране у оквиру култног места повезаног са оближњим лековитим извором.

Кључне речи: Негришори, археологија, праисторијски тумули, римске надгробне стеле, лековити извор.

Увод

Сеоско насеље Негришори налази се у Драгалеву, Општини Лучани, односно Моравичком управном округу. У овом тексту наведићемо археолошке налазе откривене у атару овог насеља.

Прве податке о археолошком наслеђу Негришора забележио је неуморни путописац Феликс Каниц. Путописац је навео постојање једанаест „прилично високих тумула”. (Каниц 1985: 544)

На постојање праисторијских тумула у овом драгачевском селу скреће пажњу и Ал. Стојановић наводећи да су „... почињући од Марковице испод Овчара, где се копа шарени мрамор, па на свим повијарцима околних села: Дучаловића, Негришора и Лисица до Ариља нагомилане многе хумке”. Тумуле у Негришорима први је археолошки истраживао С. Тројановић, још крајем XIX века. (Тројановић 1890: 101–107; Исти 1892 1–23)

Поменути тумули налазе се на југоисточним падинама Руја, потес Сјекира (Падалиште), на тремеђи Негришора са суседним делима Марковица и Дучаловићи. Реч је о већој групи праисторијских тумула, поређаних у низу, једна уз другу. Археолошким рекогносцирањима спроведеним 1955. године

¹²⁵ 1971, Народни музеј Крушевац, ljubisa05@gmail.com

констатована су 23 тумула, док се, седамдесетих година XX века, још примећивало њих петнаест. Највећи тумули (пречника од око деветнаест метара, очуване висине 1,60 метара) су у средишту раскопавани, док су остали временом заравњени, али очувани. Посебно су добро очувана четири тумула, у атару Дучаловића, на имању породице Поповић. (Ранковић, Икодиновић 1973: 169)

Податке о погребним обичајима са некрополе у Негришорима публиковала је К. Дмитровић, одредивши их у период раног бронзаног доба. Ауторка бележи да је одмах испод врха хумке I постављена урна са спаљеним остацима покојника. Другу гробну целину је чинио скелетни гроб, положен на леђа. Око покојника се налазио слој гари и пепела. У хумци II, такође, на врху је пронађена урна са остацима спаљеног покојника. Испод урне се налазио скелет покојника, положен у нарочиту конструкцију кружног облика од ломљеног камена. Слична ситуација је констатована и у хумци III, али је скелет био у веома трошном стању. Исте карактеристике се прате и у хумки IV. Овде је, као гробни прилог, пронађен камени бат. Исте одлике имала је и хумка V. Хумка VI је имала доминантан положај у односу на остале. У централном делу је откривен камени саркофаг са скелетно сахрањеним покојником у згрченом положају, на десном боку, са шакама испред лица. Као гробни прилог положен је керамички пехар. Изнад ове целине налазила се урна са спаљеним покојником. Централни налаз из хумке VII је камена конструкција кружног облика. На конструкцији се налазио дебели слој гари и пепела, као и спаљене кости неког ситног сисара – вероватно овце. Спаљивање је извршено на лицу места, а прилог је чинила празна урна. За све хумке је карактеристично да су имале камени венац и плашт. (Дмитровић 2006: 19–20; Иста 2010: 125)

На гробљу у Негришорима такође је констатовано постојање праисторијског тумула, пречника око 20 метара. Тумул је делимично оштећен укопавањем познијих гробова. (Ранковић, Икодиновић 1973: 169)

Локалитет Оградина смештен је изнад места Језерина, готово на самој граница атара Негришора и Марковице. На локалитету се уочавају четири хумке, три мање и једна већа, распоређене једна до друге. Две су делимично оштећене просецањем пута, а највећа, пречника петнаест метара и очуване висине од два метра, копана је у средишту. Потпуно је очувана само једна од мањих хумки.

Северозападно од Оградина, у непосредној близини, налази се локалитет Сјекира. У самим Негришорим, археолошким рекогносцирањима нису уочени римски остаци наведени од стране Каница. Путописац је забележио и постојање римског утврђења у јужном делу насеља, који је контролисао пут за Дучаловиће и даље за Овчар Бању. Седамдесетих година XX века забележено је постојање римског споменика на сеоском гробљу. (Исто: 158, сл. 2, 3)

Слика 1. Надгробна стела из Негришора, према: Ферјанчић, Јеремић и Гојгић: 2008, 67, кат. 17.

D M
T O T I A P R O
CVLI • FIL • N •
XVIII • P R O
CVLVS E M R
CELLA FIL
P • P

Споменик представља надгробну стелу непознате висине, ширине 81 цм, дебљине 36 цм, са усадником димензија 22x26 цм. Натписно поље, ширине 52 цм, оивичено је стубовима са по четири канелуре. Испод натписног поља налази се представа кантароса из ког симетрично, на десну и леву страну, излази по једна врежа лозе. Споменик су својој ћерки, Тотији, преминулој у старости од осамнаест година, посветили родитељи, Прокул и Марцела. Занимљиво је да је Тотија галско име, посведочено у областима насељеним келтским становништвом. Стела је окренута је наопачке, делимично укопана у земљу и заливена у савремени надгробни споменик.

Текст натписа гласи:

D(is) M(anibus)

Totia Pro

culi fil(ia) an(norum)

XVIII Pro

culus et Mar

cella fil(iae)

p(ientissimae) p(osuerunt)

На натпису се јављају следеће лигатуре: AN у трећем реду и ET, MA у петом реду (Исто: 158, сл. 2; Ферјанчић, Јеремић и Гојгић 2008: 67, кат. 17).

Други споменик из Негришора, такође, представља надгробну стелу, од које су сачувана два дела. Доњи део споменика налази се на сеоском гробљу у Негришорима. Горњи део споменика чува се у Народном музеју у Чачку. Димензије доњег дела износе 87x76x16 цм. Димензије горњег дела износе 44x35x16 цм.

Текст натписа гласи:

]

[- - -] v(ixit) an(nis)

[- - -co]niug

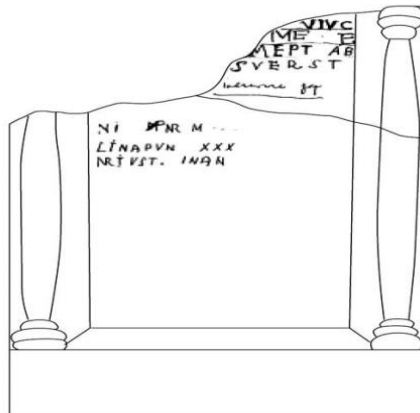
[i- - -]me (!) et

[- - -Th]reptiae
[- - -] supersti
[ti? - - -]+STA v(ixit?)
[- - -

На натпису се јављају следеће лигатуре: VA у првом реду, ET у трећем реду, VP у петом реду. Јављају се и мала слова: N у првом реду, I у четвртном реду, I у петом реду. Знаци за раздвајање слова, у облику троуглова, јављају се у трећем и шестом реду. Име Threptia, изведено од грчког Threptos, није посведочено ни на једном другом споменику на простору римске провинције Далмације. Треба га узети као индицију да Трептијино име потиче из источних провинција Царства. (Ферјанчић, Јеремић и Гојгић 2008: 69–70, кат. 19)

Из доста познијих времена потиче објекат на локалитету Аниште. На овом месту се, по казивању мештана, све до 1815. године налазио турски хан. Према конфигурацији терена може се претпоставити некадашње постојање грађевинског објекта. У непосредној близини, на потесу Осоје, налази се кружно удубљење, по чијим су ивицама уочљиви зидови од суво ређаног ломљеног камена. Вероватно је реч о бунару. (Ранковић, Икодиновић 1973: 161–162)

Слика 2. Надгробна стела из Негришора, према: Ферјанчић, Јеремић и Гојгић 2008: 69–70, кат. 19.

Налази праисторијских тумула, у оквиру којих су издвојени трагови култних делатности, заједно са постојањем античких надгробних споменика, указује на постојање култног простора намењеног за сахрањивање током дужег временског периода.

У непосредној близини некропола утврђено је постојање лековитог извора. Реч је о пукотинском извору лековите воде са значајним присуством флуора, чија рН вредност воде износи 7,5, а температура 22 °С (Филиповић 2003: 116).

Постојање лековитих извора у близини извесне праисторијске и вероватне римске некрополе наводи нас на претпоставку да се у окружењу ових врела током различитих археолошких епоха могло формирати култно место које је такав статус могло имати током дужег временског периода. (Васиљевић 2014: 339–346) Исцелитељска својства вода са лековиих извора могла су се култно пренети и на поље загробног живота, па се могло веровати да покојник сахрањен у близини овог типа врела може и даље користити њихове благодети и својства и у оностраном свету.

Негришори			
Рано бронзано доба		Локалитет Сјекира (Падалиште) НЕКРОПОЛА, забележено 25 тумула	
Метално доба		Локалитет Негришорско гробље ТУМУЛ	
Метално доба		Локалитет Ограда НЕКРОПОЛА 4 тумула	
Антика		Римски НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ	
Касна антика / рана Византија		Каниц је забележио постојање УТВРЂЕЊА непотврђено	

Табела 1. Археолошки налази из Негришора

Уместо закључка

У раду су представљени археолошки налази откривени на простору драгачевског села Негришори. Реч је о праисторијским тумулима, римским надгробним стелама и грађевинским остацима из позног средњег века. Постојање лековитих извора у близини извесне праисторијске и вероватне римске некрополе наводи нас на претпоставку да се у окружењу ових врела током различитих археолошких епоха могло формирати култно место које је такав статус могло имати током дужег временског периода. Исцелитељска својства вода са лековитих извора могла су се култно пренети и на поље загробног живота, па се могло веровати да покојник сахрањен у близини овог типа врела може и даље користити њихове благодети и својства и у оностраном свету.

Литература

1. Љубиша Васиљевић, *Експлоатација и значај термалних извора у римском периоду на територији Србије*, Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд.
2. Катарина Дмитровић, „Погребни обичаји становништва бронзаног доба у Драгачеву”, *Зборник радова Народног музеја у Чачку XXXVI*, Народни музеј у Чачку, Чачак, 11–30.
3. Катарина Дмитровић, „Први становници на територији Драгачева”, *Етнолошко – антрополошке свеске* 15 (н. с. 4), Етнолошко – антрополошко друштво Србије, Београд, 123–137.
4. Феликс Каниц, *Србија земља и становништво – од римског доба до краја XIX века, прва књига*, Српска књижевна задруга – ИРО Рад, Београд.
5. Душанка Ранковић, Милена Икодиновић, „Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева”, *Зборник радова Народног музеја у Чачку IV*, Народни музеј у Чачку, Чачак, 155–181.
6. Сима Тројановић, „Преисторијске старине из рудничког округа”, *Старинар* год. VII, бр. 4, Српско археолошко друштво, Београд, 101–110.
7. Сима Тројановић, „Преисторијске старине из рудничког округа”, *Старинар* год. IX, бр. 1, Српско археолошко друштво, Београд, 1–23.

8. Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић и Александра Гојгић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*, Народни музеј Чачак, Чачак.
9. Будимир Филиповић, *Минералне, термалне и термоминералне воде Србије*, Удружење бањских и климатских места, Врњачка Бања – Институт за хидрогеологију Рударско-геолошког факултета у Београду, Београд.

Прилог:

ARCHAEOLOGICAL FINDINGS FROM ATAR NEGRISHOR - POSSIBLE EVIDENCE OF A CULT SITE ASSOCIATED WITH A HEALING SPRING

Abstract: This paper presents archaeological findings discovered in the area of the Dragacevo village of Negrishor. The findings include prehistoric tumuli, Roman funerary steles, and architectural remains from the late Middle Ages. The assumption is put forward that the prehistoric

and ancient necropolis were formed within the framework of a cult site associated with a nearby healing spring.

Keywords: Negrishor, archaeology, prehistoric tumuli, Roman funerary steles, healing spring.

Rad primljen: 12.06.2023.

Rad prihvaćen: 09.09.2023.

UDK: 75.052(497.11)

27-523.47(497.11)

Оригиналан научни рад

ИКОНОСТАС МАНАСТИРА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ У ГАБРОВЦУ

Резиме: Рад се бави иконостасом манастира Свете Тројице у Габровцу, атрибуцијом његових икона, хонологијом његовог етапног проширивања, утврђивањем броја изгубљених икона и тражењем порекла оних икона које су накнадно додате иконостасу.

Кључне речи: Манастир у Габровцу, иконостас, иконе.

Увод

Манастир Свете Тројице у Габровцу налази се на јужном рубу нишке котлине, удаљен свега неколико километара од Ниша. У 19. веку представљао је важан културни центар овог краја. Нема тачних података о времену изградње манастира, али је познато да је црква била активна 1818. године.¹²⁷ Његов иконостас са релативно новом конструкцијом чини обимна збирка икона, рад више сликара из различитих периода. Иконостас се састоји од реда престоних икона, од којих су неке новијег датума (махом штампане и каширане), царских двери и северних и јужних двери, другог реда са иконама Деизисног чина са апостолима и две светитељке и једног архијереја, трећег реда са композицијама Великих празника и светитеља и три иконостасна крста.

Најстарији део иконостаса су богато дуборезане царске двери са шест медаљона, на којима су насликане Благовести – Свети арханђел Гаврило и Пресвета Богородица, пророци Давид и Соломон и двојица архијереја. Иконе су доста оштећене, али се могу са сигурношћу приписати бугарском зографу, који је сликао у манастиру Драгалевци и у околини Софије, чија су дела стари иконостас манастира Светог Романа (1796),¹²⁸ првобитни иконостас манастира Светог Николе у Просеку, икона Света три јерарха из

¹²⁶ Манастир Светог Николе – Просек

¹²⁷ Јулијана, Н. Марковић, Зидно сликарство олтарског простора цркве Свете Тројице у Габровцу, *Саопштење* 54 (2022) 224.

¹²⁸ Јулијан, Марковић, Заборављени иконостас Манастира Свети Роман, *Глас Епархије нишке*, пета серија, бр. 26, 4/2022, 33 – 35.

Турековца и царске двери, Деизисни чин са апостолима и иконостасни крст из малог саборног храма Светих арханђела у Нишу (1815).¹²⁹ Царске двери упућују на закључак да је анонимни зограф том приликом насликао и целокупни првобитни иконостас, односно ред престоних икона. Исти сликар и близина габровачког манастира Нишу дају основа да се претпостави да је првобитни габровачки иконостас осликан око 1815. године. Од тог иконостаса данас, осим царских двери, није сачувана ниједна икона.

Године 1863. иконостас је обогаћен другим и трећим редом икона, изнад којих су постављена три иконостасна крста са змајевима и представама Распеће Христо и двојица распетих разбојника. У другом реду иконостаса налази се Деизисни чин са апостолима. Он се састојао од 15 икона: Христос, Пресвета Богородица, Свети Јован Крститељ и дванаесторица апостола. Једна икона са апостолом је изгубљена. Зограф који је насликао овај ред извео је и фигуре Светог архиђакона Стефана и Светог арханђела Михаила¹³⁰ на северним и јужним дверима и сликарство три распећа на иконостасу. Поменути сликар је исте 1863. године за нишки саборни храм Светих Арханђела насликао монументалну икону Сабор светих апостола (200x130 cm), дар екмецијског еснафа.¹³¹ С обзиром да је поменути сликар урадио бочне двери, намеће се закључак да је том приликом створио и целокупни ред престоних икона.

Трећи ред иконостаса састојао се од укупно 21 иконе Великих празника и светитеља и дело је другог мајстора. На иконама Тајна вечера и Христос са Самарјанком уписана је година 1863. Данас се у другом апостолском реду налазе две иконе светитељки из трећег празничног реда (рад овог мајстора) и једна икона архијереја, која је заменила икону апостола који недостаје, док се у трећем реду налази 19 празничних икона и накнадно додата икона Пресвете Богородице са Христом.

У реду престоних икона налази се Пресвета Богородица са Христом, која се може без сумње приписати сликару Настасу

¹²⁹ Миша, Ракоција, *Саборна црква у Нишу: поводом 200 година малог саборног храма*, Ниш: Православна Епархија нишка, 2019, 155 – 158, 163, 181, 184 – 189, сл. 155, 156, 162, 163, 177, 178, 179 – 183, 185 – 188.

¹³⁰ На сребрном ореолу Светог арханђела Михаила искуцан је потпис златара: ЛАЗО ХРИСТОВ МАЈСТОР 1864.

¹³¹ Игњатије, Ђорђевић, Далибор, Мидић, Јасна, Ђирић, Теодора, Брадић, Јулијана, Марковић, Марија, Цурк, *Музеј црквених старина Православне Епархије нишке*, Каталог сталне поставке, Ниш: Православна Епархија нишка, 2022, 154.

Томићу из Крушевца, који је био пореклом из Македоније.¹³² Поређењем са његовом иконом Пресвете Богородице из цркве Свете Петке у Трњану приметно је иконографско подударање детаља, сликарског поступка у обради инкарната и драперија, као и подударање типологије лица. Настас Томић је иконостас цркве у Трњану урадио након Српско-турског рата 1876/78. године.¹³³ У манастиру Светог Романа насликао је бочне двери 1867. године. Настас је за храм у Житорађи године 1897. израдио иконостас.¹³⁴ Због постављања новог иконостаса пменути је својевремено расформиран и део икона је сачуван у парохијском дому истог храма, док су престоње иконе поклоњене цркви у Клисурсици, код Прокупља. Данас се у њој налази нови иконостас, док се Настасовим иконама губи сваки траг. Поређењем колорита икона са иконостаса из Житорађе са иконом Пресвете Богородице из Габровца може се закључити да је она неминовно била део његовог комплета.

У реду престоних икона налази се и икона Преображење Христово, рад грчког мајстора, са грчким сигнатурама, изузетне уметничке вредности. Њена тематика, ауторство и непостојање компактне целине којој би припадала, упућује да је донета из неке друге цркве

Изван иконостаса налазе се четири иконе великих формата, које су се својевремено вероватно налазиле на старом иконостасу. Престона икона Пресвете Богородице са Христом (оштећена) настала је средином 19. века. Икона Светог Јована Крститеља настала је крајем 19. или почетком 20. века. Икона Новозаветне Свете Тројице (1900), потписана, дело је Јована Вукашиновића, иконописца и молера из Ниша.¹³⁵ Икона Свети Никола на престолу дело је неког слабијег мајстора.

Закључак

Иконостас манастира у Габровцу образован је у више етапа. Првобитни иконостас са престоним редом икона настао је око 1815. године. Надоградњом је 1863. године добио четири реда икона:

¹³² Васић, Павле, *Уметничка топографија Крушевца*, Нови Сад: Матица српска, 1990, 202 – 204.

¹³³ Зоран, Стевановић, Српска православна црква у александријском крају од 1833. до 1918. године, Алексинац: Јавна библиотека „Вук Караџић“ Алексинац, 2015, 52.

¹³⁴ Угљеша, Рајчевић, *Новија културна и уметничка прошлост Крушевца*, Крушевац, 1998, 17 – 25.

¹³⁵ Јован Вукашиновић је за цркву Вазнесења Господњег у Горњем Матејевцу 1899. године насликао и потписао патронску икону.

престони ред, Деизисни чин са апостолима, Празничне иконе и три иконостасна крста. Целокупни програм иконостаса састојао се из великог броја икона различитих аутора из 19. и почетка 20. века.

Литература

1. Васић, Павле, *Уметничка топографија Крушевца*, Нови Сад: Матица српска, 1990.
2. Ђорђевић, Игњатије, Мидић, Далибор, Ћирић, Јасна, Брадић, Теодора, Марковић, Јулијана, Цурк, Марија, *Музеј црквених старина Православне Епархије нишке*, Каталог сталне поставке, Ниш: Православна Епархија нишка, 2022.
3. Марковић, Јулијана, Заборављени иконостас Манастира Свети Роман, *Глас Епархије нишке*, пета серија, бр. 26, 4/2022, 33 – 35.
4. Марковић, Н. Јулијана, Зидно сликарство олтарског простора цркве Свете Тројице у Габровцу, *Саопштење* 54 (2022) 223 – 252.
5. Рајчевић, Угљеша, *Новија културна и уметничка прошлост Крушевца*, Крушевац, 1998.
6. Ракоција, Миша, *Саборна црква у Нишу: поводом 200 година малог саборног храма*, Ниш: Православна Епархија нишка, 2019.
7. Стевановић, Зоран, *Српска православна црква у алексиначком крају од 1833. до 1918. године*, Алексинац: Јавна библиотека „Вук Караџић“, 2015.

Ignjatije Uroš Đorđević

ICONOSTAS OF THE HOLY TRINITY MONASTERY IN GABROVAC

The iconostasis of the monastery in Gabrovac consists of several layers. The original iconostasis with one row of icons was created around 1815. By upgrading the iconostasis in 1863, it got four rows of icons. Today, it houses several icons from the late 19th and early 20th centuries.

Прилог:

Сл. 1. Пресвета Богородица, царске двери, око 1815.

Сл. 2. Свети апостол Симеон, Деизисни чин са апостолима, 1863.

Сл. 3. Тајна вечера, Празничне иконе, 1863.

Сл. 4. Пресвета Богородица са Христом, Престоне иконе, Настас Томић

Сл. 5. Преображење Христово, Престоне иконе

Vladan Vladisavljević¹³⁶
Nikola Milenković¹³⁷
Miloš Radosavljević¹³⁸

Rad primljen: 05.10.2023.

Rad prihvaćen: 21.11.2023.

UDK: 004.738.5:339

336.71:004

336.717.1

Pregledni rad

RAZVOJ ELEKTRONSKOG PLATNOG PROMETA KOD ZEMALJA U TRANZICIJI

Rezime: Savremene platne transakcije su zamršeno vezane za integraciju informacionih i komunikacionih tehnologija, olakšavajući razmenu putem elektronskih poruka unutar informacionih sistema učesnika. Završetak elektronskih platnih transakcija nastaje po prijemu elektronske poruke od strane primaoca ili potvrdi pošiljaoca o prijemu poruke, a validnost zavisi od pridržavanja propisanih formata, autentifikacije putem elektronskih potpisa i poštovanja utvrđenih pravila.

Razvijene tržišne ekonomije pokazuju različite modele za sisteme poravnanja plaćanja, posebno u transakcijama koje uključuju značajne vrednosti. Zemlje centralne i istočne Evrope koje su prolazile kroz proces tranzicije su se bavile rekonstrukcijom platnih sistema krajem 20. veka i naišle su na dva fundamentalna izazova: neadekvatne telekomunikacione mreže i nerazvijeni bankarski sistem. Neefikasnost u strukturama upravljanja bankama, zajedno sa stanovništvom sklonim gotovinskom plaćanju zbog ručne obrade transakcija, primitivnih telekomunikacija i opšteg nepoverenja u bankarski sistem, podstakli su ove zemlje da pokrenu sveobuhvatne reforme platnog sistema. Rešavanje ovih izazova postalo je ključno jer su ove nacije nastojale da uspostave temelje za razvoj tržišne ekonomije.

Ključne reči: tranzicija, platni promet, razvoj elektronskog poslovanja.

Увод

Platni sistem predstavlja temeljni podsistem u širem finansijskom okviru, a tokom poslednje dve decenije značajna pažnja posvećena je proučavanju,

¹³⁶ Naučni saradnik, dr Vladan Vladisavljević, Fakulteta za hotelijerstvo i turizam Vrnjačka Banja, E-mail: vlada91@gmail.com

¹³⁷ Naučni saradnik, dr Nikola Milenković, Fakulteta za hotelijerstvo i turizam Vrnjačka Banja, nikola.milenkovic@gmail.com

¹³⁸ Istraživač saradnik, Miloš Radosavljević, M.Sc., Institut primenjenih nauka Beograd, Lomina 2, mradosavljevic93@gmail.com

razvoju i primeni standarda u ovoj oblasti. Ključni značaj pouzdanog i efikasnog platnog sistema je naglašen njegovom ulogom kao osnovnog preduslova za efikasno funkcionisanje celokupnog finansijskog ekosistema jedne zemlje. Ovaj značaj je naveo i profesionalne zajednice i međunarodne finansijske institucije da daju prioritet uspostavljanju standarda, preporuka i smernica.

Bank for International Settlements, koja se nalazi u Bazelu, posebno preko svog Komiteta za sisteme plaćanja i poravnanja, pojavila se kao ključna institucija odgovorna za formulisanje osnovnih standarda u ovoj oblasti. Platni sistem se sastoji od dve integralne komponente – sistema obračuna i platnih instrumenata – koji rade u tandemu i čine kohezivnu celinu.

U savremenom platnom prometu, učesnici imaju koristi od korišćenja savremenih, dobro osmišljenih platnih instrumenata i fleksibilnosti izbora različitih oblika i metoda plaćanja. Postizanje tačnosti, efikasnosti i isplativosti plaćanja zahteva harmonično usklađivanje platnih procesa, instrumenata i metoda putem međusobnih dogovora.

Evolucija platnih transakcija u modernoj eri usko je povezana sa integracijom informacionih i komunikacionih tehnologija. Elektronske poruke služe kao primarni medij za plaćanja, razmenjujući se kroz informacione sisteme subjekata učesnika. Ove elektronske poruke, koje definišu zakonodavna tela, često predvođena centralnim bankama, obuhvataju elektronski generisane, poslate, proverene, primljene i uskladištene informacije.

Strategije implementacije platnog sistema generalno padaju u dve kategorije: postepena tranzicija i naglo usvajanje novog sistema. Zemlje u tranziciji su značajno napredovale u ovom domenu, koristeći nove informacione i komunikacione tehnologije i pridržavajući se SWIFT standarda. Ovaj napredak ne samo da je smanjio jaz u odnosu na ekonomski razvijene zemlje, već je takođe pozicionirao ove zemlje u tranziciji za integraciju u Jedinствену evro zonu platnih sistema SEPA (Single Euro Payments Area), postavljajući jak temelj za njihovo učešće u globalnom finansijskom okruženju.

Uloga i evolucija platnih sistema u globalnom finansijskom sistemu

Platni sistem, osnovni podsistem finansijskog okvira, privukao je značajnu pažnju stručne javnosti u poslednje dve decenije. Težnja za proučavanjem, razvojem i primenom standarda u ovoj oblasti je podstaknuta shvatanjem da je pouzdan i efikasan sistem plaćanja kamen temeljac za efikasno funkcionisanje finansijskog sistema cele zemlje. Međunarodne finansijske institucije, prepoznajući njenu ključnu ulogu, osnivaju komitete za postavljanje standarda, preporuka i smernica, pri čemu Banka za međunarodna poravnanja u Bazelu igra temeljnu ulogu kroz svoj Komitet za sisteme plaćanja i poravnanja.

Sastojeći se od sistema obračuna i platnih instrumenata, dvostruke komponente platnog sistema harmonično doprinose njegovoj holističkoj funkcionalnosti.

Platne transakcije se razvijaju u tandemu sa ekonomskim i finansijskim razvojem zemlje, ukorenjene u uspostavljenim odnosima poverenja između centralne banke i komercijalnih banaka (Chaffey, 2007). Stalno unapređenje organizacije, metoda, oblika i instrumenata plaćanja karakteriše putanju razvoja, prepoznajući da ne postoji univerzalno idealan metod za organizovanje platnih sistema širom sveta.

U poslednjoj deceniji, pojavio se međunarodni trend pošto su platni sistemi u različitim zemljama usklađeni sa standardima koje su postavile institucije kao što su BIS, MMF i ECB. Ključno za postizanje monetarne i finansijske stabilnosti je aktivno učesće centralnih banaka. Moderno organizovane platne transakcije ne samo da nude učesnicima pristup savremenim platnim instrumentima, već i fleksibilnost izbora različitih oblika i metoda. Ključ za tačna, efikasna i ekonomična plaćanja leži u međusobnom dogovoru između organizacije procesa plaćanja, instrumenata, oblika i metoda – zajednički napor od suštinskog značaja za besprekorno funkcionisanje platnih sistema na globalnom nivou (Skorup, 2013).

Savremene platne transakcije su zamršeno vezane za informacione i komunikacione tehnologije, sa elektronskim porukama koje se razmenjuju preko informacionih sistema učesnika, vođenih zakonodavnim strukturama, kojima često upravljaju centralne banke. U razvijenim privredama postoje različiti modeli sistema za poravnanje plaćanja, posebno u transakcijama velikih vrednosti, koji se razlikuju po operaterima sistema, tipovima obračuna i potencijalnoj upotrebi pozajmljivanja unutar dana.

Dve strategije implementacije za platne sisteme – postepena tranzicija i naglo usvajanje – olakšale su integraciju zemalja u tranziciji u Jedinственu evro zonu platnih sistema (SEPA), vođenu napretkom tehnologije i poštovanjem SWIFT standarda. SEPA, zajednički projekat evropske bankarske industrije i Evrosistema, ima za cilj da koristi evropskim klijentima, obezbeđujući objedinjene novčanice i kovanice širom evrozona. Međutim, izazovi i dalje postoje jer su nacionalni platni sistemi evrozona i dalje podeljeni, a svaki zadržava specifična rešenja i standarde.

Za građane i mala preduzeća, uspostavljanje evrozona nudi opipljive pogodnosti za prekogranična gotovinska plaćanja. Međutim, kompanije koje posluju u više zemalja evrozona i dalje se suočavaju sa izazovima, kojima su potrebni posebni računi za transakcije. Prekogranična plaćanja za potrošače imaju više tarife, a instrumenti plaćanja i infrastruktura se razlikuju od zemlje do zemlje.

SEPA je za 490 miliona Evropljana obezbedila jedinstven instrument za bankarske operacije, uz prelazni period koji omogućava koegzistenciju nacionalnih instrumenata plaćanja.

Platni promet zemalja u tranziciji

Krajem 20. veka mnoge zemlje Centralne i Istočne Evrope suočile su se sa izazovima u rekonstrukciji svojih platnih sistema kako bi podržale razvoj tržišnih ekonomija. Identifikovana su dva značajna ograničenja: nedovoljna telekomunikaciona mreža i nerazvijen bankarski sistem (Gašević, 2016). U Centralnoj i Istočnoj Evropi, neefikasne strukture upravljanja bankama i stanovništvo sklono gotovinskom plaćanju zbog ručne obrade transakcija i nedostatka poverenja u bankarski sistem dodatno su zakomplikovale stvari, zahtevajući reforme platnog sistema (Chaffey, 2007).

U Poljskoj je reforma plaćanja počela 1990. godine uvođenjem teleks usluga i uspostavljanjem Nacionalne klirinške kuće u narednoj godini. Reforma je imala za cilj razvoj sistema poravnanja, u početku sa neto poravnanjem, a kasnije prelaskom na sistem bruto poravnanja u realnom vremenu (RTGS) za elektronska plaćanja. Međutim, reformski ciljevi su pretrpeli promene, naglašavajući izazove povezane sa zahtevom za brzim rezultatima u zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji.

U Češkoj Republici, reforma platnog sistema počela je 1992. godine funkcionisanjem klirinške mreže u realnom vremenu. Međutim, do 1996. godine kredibilitet finansijskog tržišta je opao zbog kolapsa velikih privatnih banaka, propadanja manjih banaka i opšteg smanjenja likvidnosti (Roblek, 2016). Izazovi su se širili dalje od poboljšanja platnog sistema, naglašavajući probleme međubankarskog tržišta i poteškoće svojstvene bankarskom sistemu.

Na teritoriji bivše SFRJ proces tranzicije je imao jedinstvenu putanju. Započet 1990-ih, proces je prekinut raspadom zemlje (Dukić Mijatović, 2022). Pre tranzicije, platnim prometom je upravljala državna institucija SDK (Sistem društvenog računovodstva). Nakon raspada zemlje, novoformirane države su nastavile proces tranzicije pojedinačno, uz neke prekide zbog ratova. Slovenija je predvodila transformaciju, a slede Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Srbija i Crna Gora.

Slovenačka reforma platnog prometa u osnovi je orijentisana na TARGET sistem, usklađen sa uslovima za pristupanje platnom sistemu Evropske unije. Reforma se odvijala u dve faze, uključujući prenos računa obavezne rezerve banaka u Centralnu banku i pripremu banaka za novi platni sistem u smislu tehnologije, standardizacije i reorganizacije poslovanja.

Od maja 1998. godine, platne transakcije u Sloveniji su zasnovane na sistemu bruto poravnanja u realnom vremenu (RTGS) koji je povezan sa SWIFT mrežom (Mujević, 2020). Ovo podešavanje obezbeđuje razmenu podataka između RTGS-a i kreditnih institucija. Centralna banka je povezana sa SWIFT-om preko dva nezavisna sistema, obezbeđujući brz oporavak u slučaju kvara sistema. Bezbednost podataka se održava kroz dvostruku autentifikaciju i bilateralnu razmenu ključeva.

RTGS sistem, ključna komponenta platnog sistema Slovenije, olakšava pojedinačna plaćanja u realnom vremenu između kreditnih institucija preko računara za poravnanje kod Centralne banke. Do neopozivog i bezuslovnog izvršenja naloga za plaćanje dolazi samo ako na odgovarajućim računima ima dovoljno sredstava (Divljak, 2018). Radeći na dogovorenim poslovnim principima, Centralna banka zadržava ovlašćenje da privremeno obustavi plaćanja. Sve u svemu, slovenački platni sistem odražava posvećenost modernizaciji, efikasnosti i integraciji sa evropskim standardima.

U Srbiji je u januaru 2003. sprovedena značajna reforma platnog sistema, prenoseći platni promet sa Službe za poravnanje i platni promet na komercijalne banke (Lukić, 2019). Usklađen sa Osnovnim principima Banke za međunarodna poravnanja za sistemski važne platne sisteme, novi sistem ispunjava deset osnovnih poslovnih principa.

Domaće platne transakcije obuhvataju međubankarske transakcije koje se obavljaju preko klirinškog sistema u realnom vremenu (RTGS) i Narodne banke Srbije (NBS), kao i interne transakcije između klijenata u okviru iste banke. RTGS sistem omogućava pojedinačne naloge u realnom vremenu, zasnovane na bruto principu, koji se izvršavaju odmah po prijemu, uz velika plaćanja propisana operativnim pravilima i sprovode se u SWIFT formatima MT103 i MT202.

Kliring, ili neto poravnanje, podrazumeva obračun multilateralnih neto iznosa na računima za poravnanje nakon prijema grupisanih naloga za plaćanje. Mala plaćanja se obrađuju u SWIFT formatu MT102 poruka, pri čemu jedna poruka može da primi do 100 naloga za plaćanje. Učesnici u RTGS i klirinškom sistemu razmenjuju platne transakcije putem SWIFT standardnih poruka preko privatne komunikacione mreže NBS, gde je NBS operater i vlasnik oba sistema.

Značajna usluga uvedena 2005. godine omogućila je da se mala plaćanja u kliringu izvršavaju u RTGS sistemu po nižoj stopi, što je rezultiralo povećanjem usvajanja i smanjenjem udela plaćanja u kliringu. NBS VAN mreža pokriva Srbiju, koristeći različite pristupne tehnologije i TCP/IP komunikacioni protokol, uz enkripciju koja obezbeđuje siguran prenos podataka.

SWIFT mreža služi kao rezervna kopija NBS VAN mreže, deli formate poruka. Tehnologija javnih ključeva i elektronski potpisi doprinose verifikaciji autentičnosti i tačnosti poruke. Arhitektura informacionog sistema platnog sistema NBS obuhvata centralni računar, računar za razvoj i računar za podršku za oporavak od katastrofe.

Logična i funkcionalna organizacija platnog sistema uključuje proizvodnju, hot backup, udaljenu rezervnu kopiju i testne lokacije, što odražava robustan i sveobuhvatan okvir za efikasne i bezbedne platne transakcije u Srbiji.

Narodna banka Srbije (NBS) uspostavila je snažnu funkcionalnu arhitekturu svog platnog sistema, koja predstavlja osnovu za njen plan kontinuiteta

poslovanja (Mikarić, 2013). Ovaj plan opisuje procedure i uključuje primenjene tehnologije kako bi se garantovala dostupnost kritičnih radnih procesa. Suočeni sa smetnjama koje mogu učiniti delove informacione infrastrukture ili ceo računarski centar nedostupnim, plan obezbeđuje brz povratak na funkcionalnost. Ovaj proaktivni pristup je posebno važan u vanrednim okolnostima, kao što su prirodne katastrofe, pokazujući posvećenost NBS održavanju integriteta i kontinuiteta poslovanja svog platnog sistema.

U Bosni i Hercegovini uspostavljena su tri odvojena sistema plaćanja, od kojih je svaki imao monopol na bezgotovinsko plaćanje na svojoj teritoriji. Centralna banka Bosne i Hercegovine (CBBiH) počela je sa radom u avgustu 1997. godine, uspostavljajući tri klirinške kuće u Banja Luci, Mostaru i Sarajevu, uz naknadne veze sa bankama i koordinaciju sa CBBiH u Sarajevu. 1998. godine ZPP je zatvoren, a specijalne klirinške kuće osnovane su odlukom međunarodnih predstavnika u Madridu (Jevremović, 2014).

Reforma platnog prometa, vođena preporukama Kancelarije za ekonomsko restrukturiranje (ERO) pri USAID-u/BiH, izvršena je 5. januara 2001. godine, prenoseći platni promet sa Zavoda za platni promet (ZPP) na komercijalne banke. Četrdeset od 57 banaka je dobilo dozvole, što je rezultiralo značajnim poboljšanjima, uključujući povećanje brzine transakcija, smanjenje troškova i usvajanje evropskih standarda.

Platni promet u BiH funkcioniše kroz dva međusobno povezana sistema: bruto poravnanje u realnom vremenu (RTGS) i žiro kliring (Đekić, 2022). Centralna banka BiH razvila je vlastitu mrežu žiro kliringa. Poruke u žiro kliringu koriste SWIFT format, ali ne prolaze kroz SWIFT mrežu. RTGS u CBBiH je zasnovan na platformi Logica Clearing and Settlement System - Centralni računovodstveni sistem, sa SWIFT-om kao standardnim protokolom za platne transakcije.

Metod komunikacije između banaka prati metodologiju SWIFT Alliance I-Net Server CBT, koristeći standardne tipove poruka (MT 100, MT 202, itd.). Implementacija Halcom sistema za žiro kliring, koji koristi SWIFT format poruka, ali radi van SWIFT mreže, omogućila je efikasan transfer plaćanja. Dodatno, u Bosni i Hercegovini je brzo implementiran elektronski način plaćanja na veb bazi, koji pokriva cjelokupni sistem platnog prometa sa uvezenim softverom Logica UK Limited za RTGS i Halcom iz Slovenije za žiro kliring.

Crna Gora je izvršila sveobuhvatnu reformu svog platnog sistema, uskladiвши ga sa međunarodnim standardima i preporukama, približivši ga platnim sistemima zemalja Evropske unije. Regulatorni okvir, koji obuhvata različite zakone, odluke, uputstva i mišljenja, uveo je suštinske novine i doprineo demonopolizaciji platnog sistema.

Prva faza reforme, sprovedena 2003. godine, podrazumevala je značajne promene u nadležnosti i obimu platnog prometa. Služba za obračun i plaćanja

(ZOP) integrisana je u operativne i upravljačke strukture Centralne banke Crne Gore, a poslovne banke su proširile svoje filijale, dobijajući odobrenje za obavljanje platnog prometa u različitim organizacionim jedinicama širom zemlje. Regionalni centri Centralne banke osnovani su za podršku bankama u gotovinskom i platnom prometu. Pored toga, uloga Pošte Crne Gore je promenjena u ulogu bankarskog agenta.

U drugoj fazi, nakon završetka prve 2003. godine, došlo je do prenosa usluga bezgotovinskog i gotovinskog platnog prometa na komercijalne banke. Monopol Centralne banke postepeno je ukinut implementacijom unutarbankarskih platnih sistema. U ovoj fazi banke su počele da obrađuju unutarbankarska plaćanja za svoje klijente, dok je Centralna banka zadržala ulogu procesora međubankarskih plaćanja putem bruto poravnanja u realnom vremenu (RTGS) i odloženog kliringa (DNS).

Novi platni sistem u Crnoj Gori je u skladu sa savremenim standardima, koji obuhvata SWIFT standarde za međubankarske platne poruke, strukturu IBAN računa, BIC (bankovni identifikacioni kod) i efikasne mreže za prenos informacija i komunikacionih podataka. Elektronska dostava instrukcija za plaćanje je olakšana preko privatne mreže široke mreže (VAN) Centralne banke, koristeći SWIFT format i mrežu (Petrović, 2018).

Operativno, nalozi za plaćanje u RTGS-u se bruto izračunavaju na osnovu raspoložive likvidnosti računovodstvenog računa, korišćenjem metode FIFO (First In, First Out). Reforme platnog sistema u Crnoj Gori odražavaju posvećenost najboljim međunarodnim praksama i tehnološkom napretku.

Reforma platnog prometa u Hrvatskoj započeta je tokom tranzicije zemlje u tržišnu ekonomiju nakon sticanja nezavisnosti. Komercijalne banke su pre reforme obavljale platni promet za fizička lica i platni promet sa inostranstvom, dok je Zavod za platni promet (ZAP) upravljao segmentom za pravna lica. Novi Zakon o platnom prometu, usvojen 2001. godine, uskladio je platni promet sa tržišnim uslovima, omogućavajući poslovnim bankama da obavljaju domaće platne transakcije i upravljaju svojom likvidnošću.

Pod nadležnošću Evropske monetarne unije, Hrvatska Narodna Banka (HNB) je usvojila podzakonske akte i uspostavila pravni okvir za platni promet. Hrvatski sistem velikih plaćanja (HSVP) i Nacionalni klirinški sistem (NKS) stvoreni su za međubankarske transakcije, koji rade na bruto i neto multilateralnoj osnovi.

Banke u Hrvatskoj preuzele su punu odgovornost za vođenje tekućih računa klijenata, a sklopljeni su ugovori za otvaranje i održavanje tih računa. Razvoj elektronskog poslovanja omogućio je klijentima različite opcije za podnošenje naloga i dobijanje povratnih informacija o izvršenju naloga, smanjujući značaj fizičkog podnošenja naloga.

Jedinstveni registar računa omogućio je blokadu svih računa privrednog subjekta u više banaka ukoliko su postojale neizmirene obaveze. SWIFT je

korišćen za naloge za plaćanje i operativne zadatke vezane za poravnanje preko HSVP-a. Obračun platnog prometa preko NKS-a rađen je na neto multilateralnoj osnovi, sa izmirivanjem neto pozicija na kraju obračunskog dana.

Hrvatska narodna banka izmirivala je bankovne račune direktnim transferima na osnovu konačnih neto pozicija. Ako je neto pozicija bila pozitivna, HNB je odobravalala žiro račun banke, a ako je negativna, teretila je žiro račun. Nalozi za plaćanje izvršeni su do odobrenih limita na računima za namirenje, a HSVP je obračunavao bankovne račune kod HNB-a, osiguravajući nesmetan rad platnog prometa u Hrvatskoj.

U Makedoniji je reforma platnog sistema uključivala postepen prenos plaćanja u periodu od šest meseci. Zakonska regulativa uspostavljena je pre prenosa platnog prometa na banke, oslanjajući se na iskustvo iz Bosne i Hercegovine. Danas se Makedonija može pohvaliti snažnim komunikacionim resursima.

Narodna banka Makedonije koristi CMA A.B. rešenje za obračun RTGS velikih plaćanja, uz olakšanu razmenu podataka preko SWIFT mreže pomoću oblika „V“. Ova struktura eliminiše potrebu za zatvorenom grupom korisnika, jer su sve poruke upućene Narodnoj banci Makedonije.

Kretanje platnih poruka prati strukturu u obliku slova V, gde se kompletna poruka sa svim informacijama o plaćanju inicijalno prenosi u klirinšku kuću, a zatim prosleđuje banci primaocu nakon što se transfer izračuna.

Banke imaju mogućnost da kao komunikacioni kanal koriste SITA mrežu ili VPN preko MAKTELEKOM-a. Komunikacija sa žiro kliringom se odvija preko VPN-a, pri čemu banke kupuju iznajmljenu liniju od MAKTELEKOM-a koja obezbeđuje tri virtuelna kanala. Ovi kanali se mogu koristiti za aktivnosti žirokliringa, RTGS-a i međubankarskog tržišta novca.

Zaključak

Platni sistem je privukao značajnu pažnju stručne zajednice u poslednje dve decenije, a posebno u doba elektronske komunikacije gde se omogućava brz i pouzdan transfer informacija. Zemlje Centralne i Istočne Evrope suočile su se sa izazovima krajem 20. veka tokom procesa tranzicije, rešavajući pitanja kao što su neadekvatne telekomunikacione mreže i nerazvijeni bankarski sistemi. Ovi izazovi su podstakli sveobuhvatne reforme platnog prometa, prepoznajući važnost pouzdanog i efikasnog platnog sistema za razvoj tržišne ekonomije.

Banka za međunarodna poravnanja, posebno preko svog Komiteta za platni promet i sisteme poravnanja, igra ključnu ulogu u formulisanju osnovnih standarda za platne sisteme. Platni sistem se sastoji od sistema poravnanja i platnih instrumenata, obe integralne komponente koje rade zajedno.

Evolucija platnog prometa u modernoj eri je usko povezana sa integracijom informacionih i komunikacionih tehnologija. Elektronske poruke služe kao

primarni medij koji se razmenjuju kroz informacione sisteme učesnika, pri čemu zakonodavna tela definišu strukturu i standarde.

Strategije implementacije platnog sistema mogu biti postepene ili nagle. Zemlje u tranziciji su napravile značajan napredak, koristeći nove tehnologije i pridržavajući se SWIFT standarda, smanjujući jaz sa ekonomski razvijenim zemljama i pozicionirajući se za integraciju u Jedinственu zonu plaćanja u evrima (SEPA). Ovaj napredak uspostavlja jaku osnovu za njihovo učešće u globalnom finansijskom okruženju.

Literatura

1. Dukić Mijatović, M., & Mirković, P. (2022). Digitalna ekonomija i informaciono društvo - domet i pristup pravne regulacije. *Ekonomija: teorija i praksa*, 15(2), 53-70.
2. Divljak, D.Lj. (2018) Harmonizacija pravila o elektronskoj trgovini i pravo Srbije. *Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad*, vol. 52, br. 3, str. 909-924
3. Roblek, V., Mesko, M., Štok, Z. (2016) Digital sustainability in the fourth industrial revolution. u: ENTRENOVA Conference Proceedings, <https://ssrn.com/abstract-3282290>
4. Skorup, A., Krstić, M., Cogoljević, M. (2013) Trendovi e-poslovanja u uslužnoj delatnosti. *Trendovi u poslovanju*, vol. 1, br. 1, str. 97-108
5. Đekić, M., Nikolić, M., & Vesić, T. (2022). Nastanak i trendovi razvoja elektronskog bankarstva u Srbiji. *Trendovi u poslovanju*, 10(1), 97-108
6. Gašević, D., Vranješ, M., Drinić, D. (2016) Identification of Key Determinants of Satisfaction of Users of Electronic Banking Services. *Economic Themes*, 54(2): 301-321
7. Lukić, M., Gajić, T. (2019) Elektronsko bankarstvo. *Vojno delo*, vol. 71, br. 4, str. 329-334
8. Mikarić, B., Trajković, D. (2013) Uticaj elektronskog poslovanja na poboljšanje usluga u bankarstvu. *Trendovi u poslovanju*, vol. 1, br. 2, str. 69-79
9. Mujević, M., & Korać, S. (2020). Značaj i uloga korišćenja elektronskih komunikacija u preduzetničkim kompanijama. *Ekonomski izazovi*, 9(18), 86-95
10. Chaffey, D. (2007) E-Business and E-Commerce Management. New Jersey: Prentice Hall, 3rd Edition
11. Petrović, D. (2018). Primena koncepta elektronske trgovine u Srbiji. *Vojno delo*, 70(7), 423-430
12. Jevremović, S. (2014) Bezbednost elektronskog poslovanja. Beograd: Visoka škola strukovnih studija za ITITS

DEVELOPMENT OF ELECTRONIC PAYMENT SYSTEMS IN COUNTRIES IN TRANSITION

Abstract: Contemporary payment transactions are intricately linked to the integration of information and communication technologies, facilitating exchanges through electronic messages within the information systems of participants. The completion of electronic payment transactions occurs upon the receipt of an electronic message by the recipient or confirmation from the sender about the message's reception, and its validity depends on adherence to prescribed formats, authentication through electronic signatures, and compliance with established rules. Developed market economies exhibit various models for payment settlement systems, especially in transactions involving significant values. Countries in Central and Eastern Europe undergoing the transition process faced two fundamental challenges: inadequate telecommunication networks and an underdeveloped banking system. Inefficiencies in bank management structures, coupled with a population inclined towards cash payments due to manual transaction processing, primitive telecommunications, and a general lack of trust in the banking system, prompted these countries to initiate comprehensive reforms of their payment systems. Addressing these challenges became crucial as these nations sought to establish the foundations for the development of a market economy.

Ključne reči: transition, payment transactions, electronic business development.

UDK: 328.187(497.1)"1804/1882"
342.534(497.1)"1804/1882"

Приказ књиге:

**Добривоје Јовановић, Делатност посланика Јагодинског и
Ћупријског округа у раду народних скупштина Кнежевине
Србије, Јагодина: Ауторско издање, 2022, 404**

Попуњавајући бројне празнине у нашем сазнању о једној важној теми, као што је парламентарни живот у Кнежевини Србији, почев од устаничких до народних скупштина, одржаних непосредно пре проглашења краљевине, аутор горепоменуте узорне студије посвећене, пре свега, делатностима посланика из Јагодинског и Ћупријског округа у раду поменутих високих скупова, благодарећи стручној спремности и очитој спретности једног дугогодишњег архивског делатника, успео је да сазда једну успешну и узорну документарну монографију на поменутој теми.

Како до сада тема парламентарног живота у 19. веку, сагледавана из одређеног региона Србије, није била предмет посебног изучавања, изузимајући пар мањих радова, ову монографију можемо посматрати и као пионирски истраживачки подухват, конкретно ограничен на простор Поморавља, Ресаве и Левча, односно тадашњих округа, Јагодинског и Ћупријског.

Од не малог значаја је и личност аутора, мр Добривоја Јовановића (Јагодина, 1952), архивског саветника у пензији, етаблираног и сериозног истраживача богате прошлости његовог родног краја, чија библиографија радова садржи пар десетина монографија и стотинак мањих научних и стручних радова. Књига посвећена народним скупштинама у Кнежевини Србији и учешћу посланика са подручја Јагодинског и Ћупријског округа у истим, током тих осам деценија парламентарне повеснице у датом периоду (1804-1882), обима од око 400 страница, урађена је професионално, уз обилно коришћење прворазредне архивске грађе, адекватне литературе и оновремене штампе. Утисак је да је поменута студија успешно одговорила уложеном ангажману и напору аутора, односно да је осветлила задату тему, уз важну напомену да је аутор обрадио и поједине народне скупштине, односно учешће и улогу појединаца у раду ових институција, које су мало или нимало биле обрађиване у нашој историографији.

Књига је подељена на десетак делова, временски везаних за владавине појединих владара и хронолошки покрива период од 1804. до 1882. године. У *Уводу* (9-12) аутор упућује читаоца на зачетке српског

¹³⁹ Професор историје, ОШ „17. октобар“ Јагодина ; stenakamen@gmail.com

парламентарног живота, који се јавља крајем 18. столећа, након Свиштовског мира 1791. и добијања султанових фермана 1793. и 1794. године, који су били основ за појаву и сазивање народних скупштина обор кнезова и народних првака. У првом поглављу *Скупштине у Првом српском устанку* (13-22) аутор прати почетке скупштинског живота у ратним околностима, указујући на значај Остружничке скупштине, између осталих, као и на учешће депутираца са датог подручја у истој. Конкретно мисли се на делатност дугогодишњег јагодинског прете Милоја Вукашиновића.

Друго поглавље названо *Скупштине за време прве владавине кнеза Милоша* (23-58) прати рад ове институције у периоду од 1815. до 1839. године, уз опаску аутора да споразумом између кнеза Милоша и Марашли Али паше није било предвиђао увођење народних скупштина, али су се оне редовно и често одржавале. Називале су се Мале или Обичне и Белике или Главне и аутор их је све пописао, уз одређени коментар везан за депутирце из датих округа, почев од оних које су држане на Ђурђевдан и Митровдан, које су у почетку биле више скупови нахијских старешина, до прве редовне, Ђурђевске скупштине (1824), а преко Митровске, Мајске, Велике народне, Тајне, Ђурђевске, Митровске, Фебруарске, опет Ђурђевске, опет Велике народне, Трифунске, Сретењске велике народне, Петровске, до Спасовске скупштине. Посебна пажња посвећена је Сретењској великој народној скупштини (1835), сигурно најзнаменитијој скупштини у периоду прве владавине кнеза Милоша Обреновића. Аутор је педатно пропратио и рад Помораваца, Ресаваца и Левчана у овим дешавањима, истичући делатност Милосава Здравковића Ресавца, управитеља нахије ђупријске, Милете Радојковића, управитеља нахије јагодинске, Милоја Тодоровића, члана суда јагодинског и осталих депутата.

У делу књиге *Народне скупштине у време прве владавине кнеза Михаила Обреновића* (59-66) пратимо парламентарни рад кроз активности на три скупштине одржаних током 1840. године у Топчидеру, где су били запажени наступи посланика из Јагодине Мите Тирића, Милоша Миљковића и Јеремије Станојевића, док следеће поглавље *Скупштине за време Александра Карађорђевића* (67-136) третира период од 1842. до 1858. године, кроз рад неколико окупљања народних представника, почев од Топчидерске (1843) до Светоандрејске скупштине. (1858/59), уз доста података о нпр. реакцији житеља Јагодине и Свилајнца на долазак Карађорђевог сина на престо Србије или о предлозима о напредовању чиновника. Треба поменути и одлуке Петровске скупштине (1848), одржане у Крагујевцу и Зајечару, где су јагодински депутати предложили да се чиновницима забрани бављење трговином, односно да сви чиновници буду школовани. Ови предлози нису спроведени у пракси. Најзначајнија скупштина у овом периоду била је Светоандрејска, која је довела до смене династија и повратка у Србију, из емиграције, где је

живео две деценије, старог и оболелог кнеза Милоша Обреновића. Аутор, маниром искусног историка, приказује учешће двојице тадашњих угледних Јагодинаца у раду ове скупштине, Стефана Стевче Михаиловића и Мијалка Раденковића. Иначе, на овој скупштини учествовало је 22 посланика из Јагодинског и 19 посланика из Ћупријског округа.

Део монографије насловљен *Скупштине у време друге владавине кнеза Михаила Обреновића (137-176)* прати даљи парламентарни живот мале балканске кнежевине, кроз рад својеврсног наставка Светоандрејске скупштине, како су називали Малогоспојинску скупштину (1859), где су били врло активни посланици Мијалко Раденковић и Таса Петковић. Овај први је изабран и за председника Преображенске скупштине (1861), која је донела важне одлуке, пре свега у домену одбрамбене политике и стварању народне војске. Раденковић је био активан и на наредној Великогоспојинској скупштини, заједно са ћупријским колегом Станојем Пеливановићем, односно дугогодишњим послаником из Параћина Алексом Петковићем. Последња скупштина из овом периода била је Михољданска (1867), где је забележена активност јагодинског посланика Јована Јовановића, проте.

Следећа глава под називом *Скупштине у време намесништа (177-238)* даје слику скупштинског живота у периоду од 1868 до 1872. године, истичући ангажмане посланика поморавских, ресавских и левачких Димитрија Цветковића, Милисава Ристића, Димитрија Банковића, Дине Цанковића и других. Из овог дела скупштинске историје треба издвојити Велику уставотворну скупштину (1869), која је донела Устав (Тројички или Намеснички), по коме ће народна скупштина коначно постати законодавни орган. Овај српски устав је прописао да се избори морају вршити сваке четврте године, а скупштина да има заседања сваке године. Тиме заправо започиње парламентарни политички живот, који се убрзо и активирао. Књига нам даје податке и даљим дешавањима у том смеру, преко рада скупштине у поменутом периоду. Забележене су и политичке активности Јагодинца Јеврема Марковића, официра у оставци и Свилајнчанина Косте Великића, трговца и индустријалца, познатог по бројним интерпелацијама на заседањима скупштине, и то у дужем временском периоду.

Последњи део књиге *Скупштине у време кнеза Милана Обреновића (239-298)* прати врло прецизно преко протокола и стенографски белешки, пре свега рад скупштине у редовним сазивима у периоду од 1872. до 1882. године, где је запажен рад искусних посланика, као што су били Мијалко Раденковић, али и нових политичких снага, оличених у будућим народним трибунима, Димитрију Катићу из Црквенца и Милији Миловановићу из Бачине. У овом периоду Србија је водила два рата против Османског царства (1876-1878), а на Берлинском конгресу (1878) добила је независност, тј. међународно признање и територијално проширење. Све ове догађаје испратиле су седнице народне скупштине. На седници Другог

редовног сазива скупштине 22. фебруара 1882. донета је једногласна одлука присутних посланика да се Србија прогласи за краљевину, а актуелни кнез за краља.

Књига се завршава пописом извора (необјављених и објављених), односно литературе. Иста садржи и неколико табела, али ни једну илустрацију.

Из свега напред наведеног закључујемо да је третирана монографија мр Добривоја Јовановића, посвећена активностима посланика са подручја Поморавља, Ресаве и Левча у раду Народне скупштине Кнежевине Србије и то у временском периоду од 1804. до 1882. године, вредан прилог актуелној јагодинској и српској историографији. Истовремено изражавамо и жаљење што је иста одштампана у тиражу у свега десет (10) примерака и тако поприлично постала недоступна и стручној и лаичкој јавности.

UPUTSTVO ZA AUTORE

Na desnoj strani u zaglavlju se nalazi ime, srednje slovo i prezime autora, zvanje autora, a u fusnoti naziv ustanove, fakulteta i sedište i elektronska pošta. Naslov rada kucati na sredini velikim slovima - Bold (font 11). Podnaslovi se pišu na sredini, velikim slovima (font 11) i numerišu se arapskim brojevima. Ukoliko podnaslov sadrži više celina, one se takođe označavaju arapskim brojevima, i to: 1.1. - malim običnim slovima (font 11). Kada se strano ime ili termin prvi put navode, u zagradi se daje izvorno pisanje. Izuzetak su latinski termini, koji se pišu u originalu.

Obim rada ne sme biti veći od 1 autorskog tabaka, (odnosno 10 stranica ili 32000 karaktera sa razmakom, 6000 karaktera kada se radi o prikazima). Tekst treba pisati u fontu Times New Roman, veličina slova 11, sa uvučenim pasusima i proredom 1,5.

Rezime predstavlja koncizni prikaz svrhe, podataka i rezultata naučnog rada i piše se na srpskom jeziku uz navođenje 3-5 ključnih reči. Dužina rezimea je do 150 reči, a tekst se piše fontom veličine 10 pt. Margine, prored, novi red, podležu pravilima koja važe za rad u celini.

Osnovni elementi rada su: naslov, rezime sa ključnim rečima, uvod, predmet rada i metode, rezultat i diskusija, na kraju rada abstract na engleskom jeziku sa ključnim rečima.

Spisak literature se daje na posebnom listu, po mogućnosti pismom kojim je štampan izvor. Navode se samo oni autori i radovi koji su pominjani u tekstu.

Reference u **tekstu** navoditi na sledeći način: (Petrović, Dašić, 2009: 41) - br. Strane ako je potrebno. Reference ne navoditi u fusnotama. Listu referenci na kraju rada navesti po abecednom redu prezimena autora po sledećem modelu:

Knjige, monografije: Prezime, ime autora (godina izdanja) *Naslov publikacije*. Mesto, ime izdavača.

Npr. Stanković, Lj., Dukić, S. (2009) *Marketing*. Niš, Ekonomski fakultet.

U slučaju daljeg uzastopnog navođenja istog dela, umesto prezimena autora i godine izdanja može se koristiti latinska skraćenica za ibidem (*lat.* на истом месту), ali se broj stranice uvek navodi (*ibid.*, 34).

U slučaju istovetnosti podataka skraćenog bibliografskog navođenja izvora za različita dela istog autora, uz godinu izdanja dodaje se redom slovo latinične abecede, a prema redosledu navođenja izvora u spisku literature:

Primer:

(Dasić, 2012a: 148) odnosi se na rad naveden u literaturi:

Dašić, D. (2012a). Azbuka rotarija. Jagodina: Narodna biblioteka Jagodina

Članci u naučnim časopisima: Prezime, ime autora (godina izdanja) Naslov članka. Naslov časopisa, Vol (broj): strane.

Npr. Keller, K. (1993) Conceptualizing, Measuring, and Managing Customer-Based Brand Equity. *Journal of Marketing*, 57(1): 1-22.

Radovi u zbornicima sa konferencija: Prezime, ime autora (godina izdanja) Naslov članka. Naziv konferencije: br. strana. Mesto održavanja, organizator.

Npr. Jerger, J., Knogler, M. (2009) The economic and financial crisis in South-Eastern Europe. *Proceedings of the Scientific Conference The Challenges of the World Economic Crisis*: 1-11. Niš: Faculty of Economics.

Internet izvori: Naziv, adresa sajta (datum pristupa). Npr. Narodna banka Srbije, www.nbs.rs (15.02.2011.)

Iza rada ide Abstract (rezime) na engleskom jeziku, isto formatiran kao i rezime na početku rada. Kod Abstracta - ja obavezno dati i naslov rada na engleskom jeziku i prevedene ključne reči.

Ako članak predstavlja ekspoziciju o odbranjenoj magistarskoj ili doktorskoj tezi, potrebno je priložiti sledeće podatke: tačan naziv teme, datum odbrane, mesto odbrane i sastav komisije.

Slike, tabele, formule - Tabele i slike se uvlače u tekst. Iznad tabele, odnosno ispod slike, navodi se broj i naziv i to istim fontom kao i tekst rada. Pri uvlačenju, tabele i slike se pozicioniraju centralizovano.

Rukopisi će biti uzeti u razmatranje za objavljivanje uz uslov da isti rad nije istovremeno ponuđen nekom drugom časopisu, a u slučaju koautorskih radova kada su oba autora saglasna sa tim da rad bude objavljen.

Radovi koji se predaju za objavljivanje moraju da se zasnivaju na novijoj literaturi, a posebno na izvorima, tj. radovima koji su objavljeni u naučnim časopisima. Autori su u obavezi da prilikom slanja radova dostave i izjavu da taj rad nije ranije objavljan, tj. da rad nije autoplagijat ili plagijat. Tekstove, kao attachment u program Microsoft Office slati u elektronskom formatu na adresu - drddasic@gmail.com.

Smatra se da sva mišljena izneta u objavljenom radu spadaju u isključivu odgovornost autora. Urednik, recenzenti ili izdavači ne prihvataju odgovornost za izneta mišljenja autora.

SVI RADOVI SE RECENZIRAJU, RADOVI ĆE BITI KATEGORIZOVANI PREMA PRAVILNIKU MINISTARSTVA ZA NAUKU I TEHNOLOŠKI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE. SAMO RADOVI KOJI DOBIJU DVE POZITIVNE RECENZIJE BIĆE OBJAVLJENI.

SPISAK RECENZENATA

1. Prof. dr Drago Cvijanović, Fakultet za hotelijerstvo i turizam Vrnjačka Banja
2. Prof. dr Dejan Dašić, Fakultet za sport, Beograd
3. Prof. dr Milan Mihajlović, Vojna akademija, Beograd
4. Prof. dr Slavko Vukša, Institut primenjenih nauka, Beograd
5. Prof. dr Ljubiša Stanojević, Univerzitet Alfa BK, Beograd
6. Prof. dr Milorad Zekić, Visoka škola za menadžment i ekonomiju Kragujevac
7. Prof. dr Aleksandar Majstorović, Univerzitet Privredna akademija Novi Sad
8. Doc. dr Dalibor Krstić, Visoka škola za menadžment i ekonomiju Kragujevac
9. Prof. dr Vaso Arsenović, Univerzitet Slobomir P, Bijeljina
10. doc. dr Spasenija Mirković, Univerzitet Privredna akademija Novi Sad
11. doc. dr Stevo Škrbić, Univerzitet PIM, Banja Luka
12. Prof. dr Suzana Malešić, Univerzitet Slobomir P, Bijeljina
13. Prof. dr Nebojša Praća, Visoka škola za menadžment i ekonomiju Kragujevac
14. Prof. dr Rade Tešić, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka
15. Prof. dr Saša Mičić, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka
16. Prof. dr Jelena Avakumović, Univerzitet Union Nikola Tesla, Beograd
17. Doc. dr Dejan Ristić, Visoka škola Epoha, Beograd
18. Prof. dr Milovan Rosić, Univerzitet Megatrend, Beograd

СРПСКА АКАДЕМСКА МИСАО
SERBIAN ACADEMIC THOUGHT

Међународни научни часопис за хуманистичке и друштвене науке
International Scientific Journal for Humanities and Social Sciences

SRPSKA akademska misao = Serbian academic
thought / Urednik: Dejan Dašić
God. 2, br. 3-4 (2017)- . - Jagodina : Narodna biblioteka
"Radislav Nikčević", 2016- (Paraćin : Alka). - 25 cm

Jednom godišnje. - Tekst na srp. i engl. jeziku.
ISSN 2466-5185 = Srpska akademska misao 001

COBISS.SR-ID 227016716

E-mail:

srpskaakademskamisao@gmail.com
drddasic@gmail.com

<https://ceeol.com>
<https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=1551>
www.sam.edu.rs

Radove objavljene u ovom časopisu nije dozvoljeno preštamovati, bilo u celini, bilo u delovima, bez izričite saglasnosti izdavača. Ocene iznete u člancima lični su stavovi njihovih pisaca i ne izražavaju mišljenje niti uredništva, niti ustanova u kojima su autori zaposleni.

ISSN 2466-5185 (Штампано изд.)
ISSN 2560 – 4090 (Електронско изд.)